

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Çeviri Makale / Translated Article

TEFSİRÜ'L-KUMMÎ MUKADDİMESİ

Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/919'dan sonra)

THE MUQADDIMAH OF TAFSİR AL-QUMMÎ

Ali Ibn Ibrâhim al-Qummi (d. after 307/919)

Sabahattin GÜMÜŞ

Arş. Gör. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, sabahattin_gumus@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4027-8934

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş Tarihi / Received: 29 Nisan 2021/ 29 April 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Haziran 2021 / 13 June 2021

Yayın Tarihi / Published: 28 Haziran 2021/ 28 June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2021 / June 2021

Cilt: 5, Sayı: 1 Volume: 5, Issue: 1, Sayfa / Pages: 371-412

Cite as / Atıf: Ali b. İbrahim el-Kummî. "Tefsîrû'l-Kummî Mukaddimesi [The Muqaddimah Of Tafsîr Al-Qummi]". Çev. Sabahattin Gümüş. Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal 5/1 (Haziran/June 2021), 371-412

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

Copyright © Published by Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Kocaeli University, Faculty of Theology, Kocaeli / Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Bu çalışma *Tefsîrü'l-Kummî* diye şöhret bulan ve Arapça telif edilen Şii-imâmî eserin başındaki mukaddimenin Türkçe tercümesidir. Söz konusu eserdeki bilgilerin çoğu Ali b. İbrahim el-Kummî'ye ait olsa da tamamının onun ürünü olmadığı bilinen bir gerçektir.¹ Ancak çağdaş yazar Hasan el-Müsevî el-Burûcirdî'nin de dediği gibi, bazı el yazmaları nüshalarında mukaddimenin başında “Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî şöyle dedi.” ibaresine yer verilmiş olması, mukaddimenin el-Kummî'nin mahsulü olduğunu pekiştirmektedir.² Erbabınca malum olduğu üzere el-Kummî'ye, günümüze ulaşmamış *Kitâbü'n-n-Nâsih ve'l-Mensûh* isminde bir eser nispet edilmektedir.³ Mukaddimenin içerisindeki bilgilerin muhtasar olarak el-Kummî'nin bu eserinden alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zaten Ulûmü'l-Kur'ân'a dair bilgileri ihtiva eden ilk dönem Şii-imâmî çalışmaların, nâsih-mensûh ve muhkem-müteşâbih gibi bu alanın öne çıkan konularının ismiyle isimlendirildiği bilinmektedir.⁴

Mukaddime, ilk dönem Şii-imâmî fırkanın Ulûmü'l-Kur'ân'ına yönelik önemli bilgiler içermektedir. Buradaki bilgiler, ayetlerin taksim ile tasnifinden sonra her kısma getirilen örnek ayetler üzerinden verilmeye çalışılmaktadır. Mukaddime Kur'an'ın tahrifi iddiası, takiyye, rec'at gibi fırkanın karakteristik özelliğini ortaya koyan meselelerin yanı sıra tenzil-tevil, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, âm-has gibi konular da mevzubahis edilmiştir. Hicri ikinci asırda ortaya çıkan Mu'tezile ve Mücbire gibi bazı fırkaların öne çıkan görüşlerini reddettiği savunulan ayetler, açılan başlıklar altında onlara karşı delil olarak ileri sürülmüştür. “Lafzı âm manası has olan ayetler”, “Çoğul lafzın kullanılıp tekil anlamın amaçlandığı ayetler” ve “İçinde mâzi sığanın kullanılıp onunla geleceği ifade eden muzâri anlamın amaçlandığı ayetler” gibi başlıklarda ise ayetlerin lafız-anlam ilişkisine dikkat çekilmiştir. Bu arada mukaddime yer alacak başlıklar alt alta sıralandıktan sonra bunların teker teker ele alınacağı bildirilmesine rağmen buna tamamen riayet edilmemesi, alt alta sıralamada yer almadığı hâlde yeni başlıkların açılması ve kimi zaman ifadelerin amaçlananı açık bir şekilde karşılamaması, kompozisyon ve üslup açısından mukaddimenin olumsuz yönleri olarak gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ali b. İbrahim el-Kummî, Ulûmü'l-Kur'ân, Mukaddime, İmâmîyye.

1 Bkz. Sabahattin Gümüş, *İmâmetle İlişkiendirilen Âyetlerin Abbârî ve Usûlî Yorumu*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 33-34.

2 Bkz. Hasan el-Müsevî el-Burûcirdî, “Mukaddime”, *Nâsihü'l-Kur'ân ve Mensûhubü ve Muhkemuhü ve Müteşâbihuhü*, mlf. Ebu'l-Kâsım Sa'd b. Abdillâh el-Kummî (Kum: Menşûrâtü Mektebeti'l-Allâme el-Meclisî, 1432/2010), 30.

3 Bkz. Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, thk. Musa eş-Şübeyrî (Kum: Müesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/1997), s. 260.

4 Burûcirdî, “Mukaddime”, 23-24.

Abstract

This study is the Turkish translation of *muqaddimah* (introduction part) at the beginning of the *Shi'a Imamiyyah* work, which is renowned as *Tafsir al-Qummi* and compiled in Arabic. Even though the information provided in the mentioned work belongs to Abu al-Hasan Ali Ibn Ibrāhim al-Qummi, it is a known fact that the entire work does not belong to him.⁵ However, as stated by the contemporary author Hassan Al Musawi Al Borojordy, the fact that the statement “Abu al-Hasan Ali Ibn Ibrāhim al-Qummi says” is found at the beginning of *muqaddimah* in some manuscripts supports the fact that *muqaddimah* is a product of Al-Qummi.⁶ Known by the scholars in this field, a work that has not reached the present day, *Kitaab Al Nasekh w'al Mansukh*, is referred to Al-Qummi.⁷ It is highly probable that the information provided in *muqaddimah* is compendiously derived from this work of Al-Qummi. It is already known that early *Shi'a Imamiyyah* works on the knowledge related to *Ulum Al-Qur'an* are named by the issues of *nasekh-mansukh*, *muhkam-motashabeh*, which are the prominent issues in this field.⁸

Muqaddimah consists of important information on *Ulum Al-Qur'an* of the early *Shi'a Imamiyyah* sect. The information in here is provided through the example verses given on each section after the partition and classification of the verses. The claim in *muqaddimah* that the Qur'an was distorted, not only put forward the some characteristic of this sect, such as *taqiya*, *raj'at*, but also talks about *tanzil-ta'wil*, *nasekh-mansukh*, *muhkam-motashabeh*, *amm-khas*. Some verses, supposedly denies the prominent ideas of the sects that emerged in the second century in the Muslim calendar, are brought forward against these claims, under specific titles. Under the titles “The verses, literally *amm* and *khas* by meaning”, “the verses in which plural word is used but actually singular by meaning”, “the verses in which simples past tense is used but actually mean something in the future through present time meaning”, the relationships between literal and figurative meaning of the verses are pointed out.

Meanwhile, at the beginning of *muqaddimah*, after the titles are sorted one under the other, it is stated that each chapter under titles are dealt with and this is not observed, new chapters are opened even though these are not sorted, and sometimes the phrases do not explicitly meet the aim, might be categorized as the negative features of *muqaddimah*, in terms of its textual composition and literary style.

Keywords: Tafseer, Abu al-Hasan Ali Ibn Ibrāhim al-Qummi, Ulum Al-Qur'an, Muqaddimah, Imamiyyah.

5 See Sabahattin Gümüş, *İmâmetle İlişkiendirilen Âyetlerin Ahbârî ve Usûlî Yorumu* (Ph.D. diss., Istanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakif University, Graduate School, 2020), 33-34.

6 See Hassan Al Musawi Al Borojordy, “Muqaddimah.” In *Naseb Al-Qur'an w Mansukhoh w Muhkamoh w Motashabehoh*, ed. Abu al-Hasan Ali Ibn Ibrāhim al-Qummi (Qum: Manshurat Al-Maktab Al-Allamah Al Majilisi, 1432/2010), 30.

7 See Ahmed b. Ali Al-Najashi, *Rejal Al-Najashi*, comp. Musa Shubayri (Qum: Muasat Al-Nashr Al-Islami, 1418/1997), 260.

8 Al-Borojordy, “Muqddimah,” 23-24.

TEFSİRÜ'L-KUMMÎ MUKADDİMESİ⁹

Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Hâşimî el-Kummî şunları söyledi: Kur'an ayetleri şöyle tasnif edilir:

Nâsîh ayetler; Mensûh ayetler; Muhkem ayetler; Müteşâbih ayetler; Âm lafız içeren ayetler; Has lafız içeren ayetler; Kendisinde takdim (öne alma) yapılan ayetler; Kendisinde te'hir (sonraya bırakma) yapılan ayetler; Munkatı' ayetler; Mâtûf ayetler; Kendisinde bir harfin başka bir harf yerinde kullanıldığı ayetler; Muharref ayetler; Allah'ın indirdiğinin hilafına olan ayetler; Lafzı âm manası has olan ayetler; Lafzı has manası âm olan ayetler; Bir kısmı bir sûrede iken devamı başka sûrede bulunan ayetler; Te'vili tenzilinde olan ayetler; Te'vili tenzili ile beraber olan ayetler; Te'vili tenzilinden önce olan ayetler; Te'vili tenzilinden sonra olan ayetler; Azîmetten sonra ruhsat ifade eden ayetler; Kişiyeye muhayyerlik tanındığını ifade eden ruhsat ayetleri; Bâtında be-nimsenmemesi şartıyla eylemlerin yapılmasına zâhîrde ruhsat veren ayetler; Haber cümlelerinden oluşup bir topluluğun sözleri olarak aktarılan ayetler; Bir yarısı nesh edilmişken diğer yarısı nesh edilmeden hâli üzere bırakılan ayetler; Bir topluluğa hitap etmesine rağmen kendisiyle başka bir topluluğun

9 Tercümede tahkik ve basımı Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât (Kum: 1428/2007) aracılığıyla neşre hazırlanan nüshayı temel olarak aldık. Ancak ihtiyaca binâen Seyyid Tayyib el-Müsevî'nin tashihiyle Müessesetü Dâri'l-Kütüb (Kum: 3. Basım, 1404/1983) tarafından basılan ve Muhammed Bâkır el-Muvahhid'in başkanlığında Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî (Kum: 1435/2014) aracılığıyla tahkikli neşri yapılan iki nüshaya da müracaat ettik. Bunlara işaret etmeyi amaçladığımızda sırasıyla "II. nüsha" ve "III. nüsha" ifadelerini kullandık. *Tefsîrû'l-Kummî*'den yaptığımız nakiller için kullandığımız nüsha, tercümede temel aldığımız nüshadır. Tercüme ederken mukaddimede karşılığı olmayan ancak okumada kolaylık sağlayacağını düşündüğümüz kelime ve ifadeleri ekledik ve bunu köşeli parantezle belirttik. Mukaddimede "sallallâhu aleyhi ve sellem" ifâdesini, (s.a.s.); "aleyhimüsselâm" ve "aleyhisselâm" ifâdelerini de (a.s.) şeklinde kısalttık.

Mukaddimede yer alacak başlıklar önce alt alta sıralanmış sonra da bunların teker teker ele alınacağı bildirilmiştir. Ancak buna tamamen uyulmadığı görülmüştür; sıralamada ifade edilen birçok başlık daha sonra ele alınmamışken sıralamada yer almadığı hâlde üç yeni başlık açılmıştır. Biz her iki kategoride bulunan başlıkların altını çizerek bu durumu okuyucuya göstermeye çalıştık.

Bilindiği gibi İmâniyye, İsnâşeriyye ve Caferiyye aynı mezhebi belirtmektedir. Dolayısıyla bu mezhebi ifade ederken dipnotlarda bu üç ismi de kullandık.

amaçlandığı ayetler; Allah Resulü'ne (s.a.s.) hitap etmesine rağmen kendisiyle ümmetin amaçlandığı ayetler; Tekil lafzın kullanılıp çoğul anlamın amaçlandığı ayetler; Çoğul lafzın kullanılıp tekil anlamın amaçlandığı ayetler; Bir eylemin [bazı vakitlerde] haram kılındığının, ancak onun [başka vakitlerde] helal kılınmasıyla anlaşıldığı ayetler;¹⁰ Mülhidlerin iddiasını çürüten ayetler; Zındıkların iddiasını çürüten ayetler; Seneviyye'nin iddiasını çürüten ayetler; Cehmiyye'nin iddiasını çürüten ayetler; Dehriyye'nin iddiasını çürüten ayetler; Mecûsîlerin iddiasını çürüten ayetler; Putperestlerin iddiasını çürüten ayetler; Mu'tezile'nin iddiasını çürüten ayetler; Kaderiyye'nin iddiasını çürüten ayetler; Mücbire'nin iddiasını çürüten ayetler; Öldükten sonra kıyamet gününden önce kabirde sevap ve azabı reddeden Müslümanların iddiasını çürüten ayetler;¹¹ İsrâ ve miracî inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler; Zer âleminde (rûz-i elest) insanlardan alınan sözü inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler; Cennet ve cehennemın yaratıldığını inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler; Mut'a nikâhı ve rec'atı inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler; Allah'ın kendisini nitelemediği sıfatları ona nispet etmenin câiz olmadığını bildiren ayetler; Allah Azze ve Celle'nin müminlerin emiri ile diğer imamlara hitabını içeren ve onların üstünlüklerini zikrettiği ayetler; Kâim'in (a.s) ortaya çıkışının, rec'at haberlerinin ve Allah Teâlâ'nın imamlara vadettiği yardım ile onların düşmanlarından alacağı intikamın anlatıldığı ayetler; İslam prensiplerinin, peygamberlerin haberlerinin, onların doğumlarının, peygamber olarak gönderilişlerinin, getirdikleri dinin ve ümmetlerinin helak edilmelerinin anlatıldığı ayetler; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) gâzâlarından bahseden ayetler; Tergîb ayetleri; Terhîb ayetleri; Mesel¹² içeren ayetler; Önceki ümmetlerin kıssaları ve haberlerinin anlatıldığı ayetler.

10 Bu kısma En'âm sûresinin 2. ayetindeki "وَإِذَا خَلَلْتُمْ فَاطِطًا دُوا" "İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz." ifadesi örnek verilebilir. Zira burada ihramdan çıktıktan sonra avlanmanın helal olduğu hükmü üzerinden ihramlı iken bu eylemin haram olduğu anlaşılmaktadır.

11 Bu, III. nüshadaki ibarenin tercümesidir. Tercüme esas aldığımız nüsha ile II. nüshadaki ibare ise şöyledir: "ومنه ردُّ على من أنكر من المسلمين الثواب والعقاب بعد الموت يوم القيامة" "Öldükten sonra kıyamet günü sevap ve azabı reddeden Müslümanların iddiasını çürüten ayetler". Musannıfın bu türdeki ayetlerle ilgili ileride yapacağı açıklamalar III. nüshanın ibaresine uymaktadır. Bundan dolayı biz buradaki ibare seçiminde tercihimizi III. nüshadan yana kullandık.

12 Emsâlü'l-Kur'ân, ayetlerdeki anlamın, insan ruhunda etki bırakan ve hayranlık uyandıran bir biçimde kısa ve özlü olarak ifade edilmesidir. Geniş bilgi için bkz. Bedreddin Çetiner, "Mesel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/299-301.

Biz, inşaallah, bu kitabın başında yukarıda saydığımız kısımların her birine örnek olarak bir ayet ve bu ayetle ilgili nakledilen haberi zikredeceğiz. Böylece başka ayetlerin de bu kısımların hangisinin altında olduğu bilinecek ve bu sayede tefsir kitabındaki bilgelere tam bir şekilde vâkıf olunacaktır. Başarı ancak Allah'tandır, O'ndan yardım diler, O'na tevekkül eder ve O'na sığınırız. Salât, Hz. Muhammed'e ve Allah'ın maddi ve manevi pisliklerden arındırdığı onun Ehl-i beyti'ne olsun.

Nâsîh ve mensûh ayetler: Câhiliyye döneminde kocası ölen kadının iddet bekleme süresi bir seneydi. Allah Resulü (s.a.s.) peygamber olarak gönderilince insanların bu geleneğini bozmadı ve onları bu âdetleri üzere bıraktı. Nitekim Allah Teâlâ, bu durumun böyle devam etmesine dair ayet indirdi. O, şöyle buyurmaktadır: «وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا... إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ» “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler...”¹³ Böylece iddet bekleme süresinin bir sene olduğu vurgulandı. Ancak İslam dini güç kazanınca Allah Teâlâ bu iddet bekleme süresini değiştirip yukarıdaki ayeti nesh eden şu ayeti indirdi: «وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ... أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا» “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler...”¹⁴

Câhiliyye döneminde zina eden kimsenin durumu da bunun gibidir. Kadın bu dönemde zina ettiği evinde ölünceye kadar hapsediliyor, erkek ise eziyet ediliyordu.¹⁵ [İslam geldiğinde bu âdet, ayetler indirilmek suretiyle hâli üzere bırakılmıştır]. Kadın hakkındaki ayette şöyle buyurulmaktadır: «وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ» “Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara (zina edenlere) karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açın-

13 el-Bakara 2/240.

14 el-Bakara 2/234.

15 Bu, erkeklerin sohbet meclislerine alınmaması ve onlara birtakım sözlerle hakaret edilmesiyle gerçekleşirdi. Bkz. Şerif el-Murtazâ, *Risâletü'l-muhkem ve'l-müteşâbih el-mensûbeti ilâş-Şerîf el-Mutazâ*, thk. Abdülhüseyn el-Bebhehânî (Meşhed: Müessesetü'-Tab' ve'n-Neşr et-Tâbi'ati li'l-Âsitâne'r-Rızaviyye'l-Mukaddese, 1428/2007), 60.

caya kadar evlerde tutun.”¹⁶ Erkek hakkındaki ayet ise şöyledir: «وَالَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا» «İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikiliye eziyet edin. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden, çok esirgeyendir.”¹⁷ Ancak İslam kuvvetlenince yukarıdaki ayetleri nesh eden şu ayet inmiştir: «...الرَّائِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ» “Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun...”¹⁸ Bu türden birçok ayet vardır. Biz yeri geldiğinde onları zikredip açıklayacağız inşaallah.

Muhkem ayetler: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ» “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar...”¹⁹ ayeti muhkem bir ayettir. «...إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ» “Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini...haram kıldı...”²⁰ ayeti de bu ayet gibidir. «حُرِّمَتْ» “Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz... size haram kılındı...”²¹ ayeti de bu türdendir. Bu ayetlerin hepsi muhkem ayetlerdir. Bunlar indikten sonra [zâhiri anlamlarıyla anlaşıldıklarından] te’vile (açıklanmaya) ihtiyaç duymamışlardır. Kur’an’da bu ayetlerden çokça bulunmaktadır.

16 en-Nisâ 4/15.

17 en-Nisâ 4/16.

18 en-Nûr 24/2. Buradaki ibareden Nisâ sûresi 15. ve 16. ayetlerin, Nûr sûresi 2. ayetle nesh edildiği anlaşılmaktadır. Ancak *Tefsîrül-Kummî*’de, Nûr sûresinin 2. ayeti tefsir edilirken bunun, sadece Nisâ sûresinin 15. ayetini nesh ettiği ifade edilmektedir. Bkz. Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîrül-Kummî* (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 2007), 454. Diğer yandan bu mezhepte zina edene verilecek cezanın bekâr ve evli olmasına göre farklılık arz ettiği ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Feyz-i Kâşânî, *et-Tefsîrüs-Sâfi* (Y.y: Dârul-Murtazâ, ts.), III/414-145.

19 el-Mâide 5/6. Feyz-i Kâşânî, nasb konumundaki «وَأَرْجُلَكُمْ» ifadesini içeren kıraatin Caferiyye mezhebine göre kabul edilen bir kıraat olmadığını dile getirmektedir. Onlara göre bu ifade, kendisinden önce bulunan cer konumundaki «بِرُؤُوسِكُمْ» tamlamasına mâtûf olup kesreli okunmakta ve burada ayakların mesh edilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. *es-Sâfi*, II/16-18.

20 el-Bakara 2/173.

21 en-Nisâ 4/23.

Müteşâbih ayetler: Bunlar zikrettiğimiz gibi,²² içinde farklı anlamları olan eş sesli kelimelerin yer aldığı ayetlerdir. Allah Teâlâ'nın Kur'an'da zikrettiği «الْفِتْنَةَ» kelimesi buna örnek verilebilir. Bu kelimenin anlamlarından bir tanesi “azap”tır. «يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» “O gün onlar ateşle azap edileceklerdir!”²³ ayetindeki «يُفْتَنُونَ» kelimesi “azap edileceklerdir” anlamındadır. “İnkâr etmek” bu kelimenin başka bir anlamıdır. «...وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» “...inkâr etmek öldürmekten daha kötüdür...”²⁴ ayetindeki «الْفِتْنَةَ» kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Bu kelime “sevmek” anlamına da gelmektedir. «أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ» “...siz mallarınızı ve çocuklarınızı seviyorsunuz...”²⁵ ayetinde bu anlam bulunmaktadır. Bu kelimenin diğer bir anlamı da “sınamak”tır. «أَحْسِبَ النَّاسَ أَنْ يَبْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا أَمَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» “İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, sadece ‘iman ettik’ demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?”²⁶ ayetindeki «لَا يُفْتَنُونَ» ifadesi “sınanmayacaklar” manasındadır. Kur'an'da çokça müteşâbih ayet bulunmaktadır. Biz yeri geldiğinde onları zikredip açıklayacağız. Birçok anlamda kullanılan «الْحَقُّ» ve «الضَّلَالُ» kelimelerini içeren ayetler müteşâbih ayetlere başka örneklerdir. Bunlar, farklı anlamları olan eş sesli kelimeleri içermektedirler.

Lafzı âm manası has olan ayetler: «يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ» “Ey İsrâiloğulları! Geçmişte size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın.”²⁷ ayeti lafzı âm manası has olan ayetlerdendir. Çünkü Allah'ın birtakım şeyleri sadece kendilerine bahşederek İsrâiloğulları'nı üstün kılması, kendi dönemlerindeki insanlarla kayıtlıdır. [Sebe kraliçesi] Belkıs'la ilgili “...ona her şeyden verilmişti...” meâlindeki «...وَأُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» ayeti²⁸ de lafzı âm manası has olan ayetlerdendir; zira mesela sakal ve erkeklik tenâsül uzvunun da içinde bulunduğu birçok

22 Bu ayetlerle ilgili daha önce herhangi bir bilgi verilmemiştir.

23 ez-Zâriyât 51/13.

24 el-Bakara 2/191.

25 el-Enfâl 8/28.

26 el-Ankebût 29/2.

27 el-Bakara 2/122.

28 en-Neml 27/23.

şey ona verilmemişti. Lafzı âm manası has olan ayetlerden birisi de «...رِيحٌ مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ...» «...içinde acılı azap bulunan, rabbinin emri ile her şeyi silip süpüren bir rüzgâr!...»²⁹ ayetidir. Nitekim [azap olarak gönderilen] rüzgâr, arkasında yok etmediği birçok şey bırakmıştı.

Lafzı has manası âm olan ayetler: «...مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ...» «İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na şöyle yazmıştık: Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur...»³⁰ ayetinde İsrâiloğulları ifadesi geçse de bu ayetin anlamı tüm insanlara yönelmektedir.

Kendisinde takdim (öne alma) ve te'hir (sonraya bırakma) yapılan ayetler: Kocası vefat eden kadının dört ay on gün iddet beklemesi gerektiğine ilişkin hükmü içeren ve daha sonra inen nâsîh ayet³¹, yazıya geçirilirken, bu sürenin bir sene olduğunu ifade eden ve önce inmesi hasebiyle hükmü ortadan kalkan mensûh ayetin³² önüne alınmıştır. Hâlbuki önce mensûh, sonra nâsîh ayetin okunması gerekir.³³ «...كَتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً...» «Rabbinden gelmiş açık bir delile dayanan kimse (hiç ötekiler gibi olur mu)? Bu delili de rabbinden gelen bir şahit izliyor; ayrıca ondan önce de bir önder ve rahmet olarak Musa'nın kitabı var...»³⁴ ayeti bu tür için başka bir örnektir. İmam Cafer (a.s.) bu ayetin «...أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ يَبِيئَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ...» «Rabbinden gelmiş açık bir delile dayanan kimse (hiç ötekiler gibi olur mu)? Bu delili de rabbinden gelen bir şahit izliyor; ayrıca ondan önce de bir önder ve rahmet olarak Musa'nın kitabı var...»³⁴ ayeti bu tür için başka bir örnektir. İmam Cafer (a.s.) bu ayetin «...أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ يَبِيئَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ {إِمَامًا وَرَحْمَةً} وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى...» şeklinde indiğini söyle-

29 el-Ahkâf 46/24-25.

30 el-Mâide 5/32

31 Bkz. el-Bakara 2/234.

32 Bkz. el-Bakara 2/240.

33 İsnâaşeriyye'nin kimi rivayetlerinde Kur'an'ın, indiği şekliyle sadece Hz. Ali ve diğer imamlar tarafından cem edilip muhafaza edildiği bilgisi mevcuttur. Bkz. el-Küleyni, *el-Kâfi* (Kum: Dârü'l-Hadis, 1387ş.), I/566. Diğer yandan bu mezhebin ulemâsı Hz. Ali'nin, Kur'an'ı ayetlerin nüzul sırasına göre cem ettiğini, dolayısıyla onun mushafında mensûh ayetlerin nâsîh ayetlerden önce bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bkz. Hasan el-Ferid el-Gulpâyigâni, *Beyyinâtü'l-Ferid Şerhu Tefsiri'n-Nu'mânî*, (Y.y: y.y, 1399/1978), 34, 104) Bu yönüyle mukaddime söz konusu takdim ve te'hir açısından Kur'an'da tahrif olduğunu ortaya koymanın amaçladığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

34 Hûd 11/17.

miştir.³⁵ Bu kısma misal olarak getirilen başka bir ayet de «وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا» «...الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا» “Bir de şöyle demektedirler: Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız...”³⁶ ayetidir. Bu ayet «نَحْيَا وَنَمُوتُ» “Yaşarız ve ölürüz” şeklinde olmalıydı. Çünkü Dehriyye³⁷ öldükten sonra dirilmeye inanmıyordu. Dolayısıyla onlar bunu «نَحْيَا وَنَمُوتُ» dışında başka bir şekilde ifade etmiş olamazlar. Ne var ki, [Kur’an’ı] yazıya geçirenler ikinci kelimeyi birinci kelimenin önüne almışlardır. «يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ» «الرَّاكِعِينَ» “Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil.”³⁸ ayetinde de bu durum söz konusudur. Bu ayet, «ارْكَعِي» şeklinde olması gerekirdi. Takdim ve te’hirin gerçekleştiği başka bir ayet de şudur: «فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا» “Durum böyleyken bu son kitaba inanmazlarsa arkalarından üzümlere neredeyse kendini helak edeceksin!”³⁹ Bu ayetin şöyle olması lazımdı: «فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ» «نفسك على آثارهم {أسفًا} إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ» Bunlar dışında kendisinde takdim ve te’hirin yapıldığı daha birçok ayet vardır.⁴⁰

Munkatı’ ve mââtûf ayetler: Bunlar, bir haberi anlatmak üzere indirilen, ancak haberin anlatımı tamamlanmadan araya başka ayetler getirilen ve sonra tekrar haberin anlatımına devam edilen ayet gruplarıdır. Allah Azze ve Celle’nin şu ayetleri bu kısma misaldir: «وَابْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ» «ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ» «إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» “İbrahim’i de (resul olarak gönderdik). Kavmine şöyle demişti:

35 Süslü parantez kullanarak içerisinde yer alan ifadenin, ayette olması gereken yerde olmadığına dikkat çektik. Aynı durum aşağıda da söz konusudur.

36 el-Câsiye 45/24.

37 Dehriyye, âlemin bir yaratıcısının olmadığına yanı sıra âlemin ezeli olduğuna ve dirilmenin gerçekleşmeyeceğine inanan topluluğun adıdır. Geniş bilgi için bkz. Gulpâyigâni, *Beyyinatü'l-Ferid*, 147-148, 151, 323; Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109.

38 Âl-i İmrân 3/43.

39 el-Kehf 18/6.

40 Anılan bu ayetlerde takdim ve te’hirin olduğu iddia edilerek Kur’an’da tahrifin olduğunun savunulduğu rahatça anlaşılmaktadır.

Allah'a kulluk edin ve O'na itaatsizlikten sakının. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız inançlar uyduruyorsunuz. Kuşkusuz Allah'ı bırakıp da taptığınız bu şeyler size rızık vermekten âcizdirler. O zaman rızıkınızı Allah'ın katında arayın, O'na kul olun, O'na şükredin; sonunda O'na döneceksiniz.”⁴¹ Bu ayetlerden sonra Hz. İbrahim'le ilgili haber kesilmiş ve şu ayetlerle Muhammed ümmetine hitap edilmiştir: «وَأَنْ تَكْذِبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ أَوْلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ...أَوْلَيْتِكَ يَسْئُرُوا مِنْ رَحْمَتِي «Eğer (gerçeği) yalanlamaya kalkışırsanız, bilirsiniz ki sizden önceki nice topluluklar da böyle yalanlamalarda bulundular. Elçinin görevi açık bir tebliğden ibarettir. Peki onlar, Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu art arda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır... İşte bunların rahmetimden ümitleri olamaz ve bunlar için acı bir azap vardır.”⁴² Bu ayetlerden sonra tekrar Hz. İbrahim'in kıssasının anlatımına devam edilmiştir: «فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجِيَهُ اللَّهُ مِنْ...التَّارِ...» “Kavminin (İbrâhim'e) cevabı, ‘Onu öldürün ya da yakın!’ demekten ibaret oldu. Ama Allah onu ateşten kurtardı...”⁴³

Lokman kıssasında da aynı durum söz konusudur. Lokman'ın çocuğuna verdiği öğüt «وَأِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ لَابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» “Lokman oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.”⁴⁴ aye-tiyle başlıyor. Sonra öğüdün arasına «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ» “Biz insana anne babasıyla ilgili öğütler verdik. Annesi, güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır...o zaman yapıp ettiklerinizin sonucunu size bildireceğim.”⁴⁵ ayetleri giriyor. Daha sonra Lokman'ın öğüdü, şu ayetlerle devam ediyor: «يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ

41 el-Ankebût 29/16-17.

42 el-Ankebût 29/18-23.

43 el-Ankebût 29/24.

44 Lokman 31/13.

45 Lokman 31/14-15.

«فَتَكُنْ فِي صَحْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ» “Lokman, ‘Sevgili oğlum!’ (dedi), Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsa yine de Allah onu açığa çıkarır. Kuşkusuz Allah her şeyi bütün gizlilikleriyle bilir, O her şeyden haberdardır.”⁴⁶ Bu kısmın altına giren daha birçok ayet vardır.

Kendisinde bir harfin başka bir harf yerinde kullanıldığı ayetler:⁴⁷

«...لِيَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ» ayeti,⁴⁸ bu türün altında değerlendirilen ayetlerden birisidir. Bu ayetteki «إِلَّا» harfi, «وَلَا» anlamındadır. Dolayısıyla ayetin anlamı “...haksızlığa saplanmış olanlar dâhil, insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın...” şeklindedir. «يَا مُوسَى لَا...تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ» ayetleri bunun başka bir örneğidir. Burada da «إِلَّا» harfi, «وَلَا» manasındadır. Buna göre bu ayetler “...(Allah buyurdu ki:) Ey Musa! Korkma, benim huzurunda peygamberler korkmaz. Haksızlığa sapıp işlediği bir kötülük yerine bir iyilik eden de (benden korkmaz)...”⁴⁹ anlamındadırlar. «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا» ayetindeki⁵⁰ «إِلَّا» harfi de «وَلَا» manasını taşımaktadır. Böylece ayetin anlamı, “Yanlışlıkla da olsa bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz...” şeklinde olmaktadır. Başka bir misal de «لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا» ayetidir.⁵¹ Buradaki «إِلَّا أَنْ» terkibi «حتّى» anlamındadır. Buna göre ayetin anlamı şöyledir: “Onların kurduğu bina, yü-

46 Lokman 31/16.

47 Aşağıda zikredilen misallerde, “bir harfin iki harf yerine” veya “iki harfin bir harf yerine” kullanıldığı görülecektir.

48 el-Bakara 2/150. İlgili ayetin meâli şu şekildedir: “...haksızlığa saplanmış olanları dışında insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın...”

49 en-Neml 27/10-11. Bu ayetlerde meâlen şöyle buyurulmaktadır: “[Allah buyurdu ki:] Ey Musa! Korkma, benim huzurunda peygamberler korkmaz; ancak haksızlığa sapan korkar; o da işlediği bir kötülük yerine bir iyilik ederse bilsin ki ben çok bağışlayıcıyım, çok merhametliyim.”

50 en-Nisa 4/92. Bu ayetin meâli şöyledir: “Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz...”

51 et-Tevbe 9/110. İlgili ayetin meâli şu şekildedir: “Onların kurduğu bina, yürekleri paramparça olmadığı (yaşadıkları) sürece içlerinde bir huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir...”

rekleri paramparça olana dek içlerinde bir huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir...” Bu türden ayetlerin çok olduğunu belirtmek gerekir.⁵²

Allah'ın indirdiğinin hilafına olan ayetler:⁵³ «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ»⁵⁴ ayeti bu kısmın altında değerlendirilen ayetlerdendir. İmam Cafer (a.s.) bu ayeti okuyana, “خَيْرَ أُمَّةٍ” mi?! Hem Müminlerin emirini, Hasan'ı ve Hüseyin b. Ali'yi (a.s.) öldürüyorlar hem de en hayırlı topluluk oluyorlar, öyle mi?!” deyince, O'na şöyle soruldu: “Öyleyse bu ayet nasıl indi Ey Allah Resülü'nün oğlu?” O da “Bu ayet, «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ» (Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı imam-larsınız) şeklinde inmiştir.⁵⁵ Görmüyor musun, Allah onları ayetin sonunda övmektedir: «...تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» “İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoysunuz ve Allah'a inanırsınız.” diye cevap verdi.” «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا»⁵⁶ bu kısımdandır. Bu ayet İmam Cafer'e (a.s.) okununca, “Buna göre onlar, Allah'tan kendilerini günahahtan sakınanlara imam/öncü olmalarını istemekle büyük bir şey istemiş olmaktadır; [ancak bu ayet böyle değildir.]” demiştir. Bunun üzerine, o zaman bu ayet nasıl indi Ey Allah Resülü'nün oğlu? denince O, “Bu ayet «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا إِمَامًا» (Onlar, 'Ey rabbimiz!' derler, “Bize mutluluk getirecek eşler ve çocuklar bahşet; günahahtan sakınanlardan bize imam/öncü kıl!”)⁵⁷ şeklinde

52 Gerek yukarıdaki alt başlık için kullanılan ifadeden gerekse bu tür altında değerlendirilen ayetlere yapılan açıklamalardan, ayetlerde birtakım harflerin başkaları yerinde kullanıldığı ve bu harflerin onların anlamını taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır. Ne var ki Gulpâyigâni'nin buradaki kullanımın, Arapça'da kişinin cömert oluşunun onun çok küle sahip olmasıyla ifade edilmesi gibi bir anlamın başka bir anlamla ifade edilmesi kabilinden olduğu hususunda ısrarcı olduğu görülmektedir. Bkz. Gulpâyigâni, *Beyyinâtü'l-Ferid*, 130-131.

53 Bu başlıkla birçok ayette bazı kelimelerin başkalarıyla değiştirildiği ileri sürülmektedir.

54 Âl-i İmrân 3/110. Bu ayette meâlen şöyle buyurulmaktadır: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoysunuz ve Allah'a inanırsınız...”

55 Süslü parantez içerisindeki kelime ayetten değildir.

56 el-Furkan 25/74. Bu ayetin meâli şöyledir: “Onlar, 'Ey rabbimiz!' derler, Bize mutluluk getirecek eşler ve çocuklar bahşet; bizi günahahtan sakınanlara öncü yap!”

57 Süslü parantez içerisindeki “ل” “lâm” ayetten değildir.

indi.” demiştir. “... لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمَنْ خَلْفَهُ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ” ayeti de⁵⁸ bu türün altına giren ayetlerden bir başkasıdır. Bununla ilgili İmam Cafer (a.s.) şöyle demiştir: “O şey (melek) nasıl onu Allah’ın emrinden koruyabilir! Diğer yandan arkadan takip eden [meleğin] (مُعَقَّب) takip işini, önden (مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ) yapması diye bir şey söz konusu olabilir mi!” Sonra kendisine “Öyleyse bu nasıl olur Ey Allah Resülü’nün oğlu?” diye sorulunca o, “Bu ayet (مِنْ) لَهُ مُعَقَّبَاتٌ (Onun arkasında takipçi [melek] ler ve önünde bir gözcü [melek] olmak üzere Allah’ın emriyle onu koruyan [melekler] vardır) şeklinde indi.” demiştir.⁵⁹ Bunlar gibi birçok ayet vardır.

Muharref ayetler: لَكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ { فِي عَلِيٍّ } أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ (Fakat Allah sana Ali hakkında indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler);⁶⁰ يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ { فِي عَلِيٍّ } وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ (Ey peygamber! Rabbinden sana Ali hakkında indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun);⁶¹ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا (İnkâr edenleri ve Âl-i Muhammed’in hakkını ellerinden alanları, Allah asla bağışlayacak değildir);⁶² وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا (Âl-i Muhammed’in hakkını gasp edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler);⁶³ ve وَالَّذِينَ ظَلَمُوا (Âl-i Muhammed’in hakkını gasp edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler);⁶³ ve فِي عَمْرَاتِ الْمُؤْتِ «

58 er-Ra’d 13/11. İlgili ayette meâlen şöyle buyurulmaktadır: “Onun, emri dâhilinde insanı önden ve arkadan nöbetleşe koruyan melekleri vardır...”

59 Süslü parantez içindeki «ب» «bâ» ve «رَقِيب» kelimeleri ayetten değilken ayette «مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ» terkihi «مِنْ خَلْفَهُ» terkihi bulunmaktadır.

60 Süslü parantez içindeki ifade ayetten değildir. Ayet şöyledir: “...بِعِلْمِهِ وَالْمَلَكَةُ يَشْهَدُونَ (Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler...” en-Nisâ 4/166.

61 Süslü parantez içindeki ifade ayetten değildir. Ayet şöyledir: “...يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ (Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun...” el-Mâide 5/67.

62 Süslü parantez içindeki ifade ayetten değildir. Ayet şöyledir: “...إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ (İnkâr edenleri ve hakkı gözetmeyenleri, Allah asla bağışlayacak değildir...” en-Nisâ 4/168.

63 Süslü parantez içindeki ifade ayetten değildir. Ayet şöyledir: “...وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ آتَىٰ مُنْقَلَبٍ (Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler.” Şuarâ 26/227.

Muhammed'in hakkını gasp edenlerin, ölümün boğucu dalgaları içinde hâlini bir görsen!) ayetleri⁶⁴ bu kısım altına giren bir takım ayetlerdir.⁶⁵ Bunların benzerleri çoktur. Yeri geldikçe onları zikredip açıklayacağız.

Çoğul lafzın kullanılıp tekil anlamın amaçlandığı ayetler: Bu tür ayetlerdeki çoğul kalıpla sadece bir kişi kastedilmektedir. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...» «Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, emanetinizdeki şeylere de...» ayeti⁶⁶ sadece Ebû Lübâbe b. Abdillah b. el-Münzir hakkında inmiştir.⁶⁷ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ...» «يا ايها الذين آمنوا قال لهم الناس إن الناس قد جمعوا لكم» «Birtakım insanlar onlara, ‘İnsanlar size karşı asker toplamışlar...’...» ayeti⁶⁹ Nuaym b. Mes‘ûd el-Eşce‘î hakkında indirilmiştir. «وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ ذُنُوبٌ...» «Onlardan peygamberi inciten ve ‘O her söylenene kulak veriyor.’ diyenler var...» ayeti de⁷⁰ sadece Abdullah b. Nüfeyl⁷¹ hakkında inmiştir. Bunların benzerleri çoktur. Yeri geldikçe onları zikredip açıklayacağız.

Tekil lafzın kullanılıp onunla çoğul anlamın amaçlandığı ayetler: «رَبِّكَ وَالْمَلَكُ صَفَاءً» «Rabbin gelip melekler de saf saf dizildiğinde» ayetinde⁷² «الْمَلَكُ» ismi, tekil (melek) olsa da çoğul (melekler) anlamındadır.

64 Süslü parantez içindeki ifade ayetten değildir. Ayet şöyledir: «...وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ...» «...O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde...onların hâlini bir görsen!» el-En‘âm 6/93.

65 Gerek bu kısma açılan başlık gerekse ayet olarak öne sürülen ifadeler yönüyle Kur‘an’ın tahrif edildiği burada da savunulmaktadır. Bu kısım altındaki tahrifin, bazı kelime veya ifadelerin düşürülmesiyle gerçekleştiği öne sürülmektedir.

66 el-Enfâl 8/27.

67 Bu sahâbînin ismi burada böyle zikredilmişse de onun doğru ismi şöyledir: Ebû Lübâbe Beşîr (Rifâa) b. Abdilmünzir el-Ensârî el-Evsi.

68 el-Mümtehine 60/1.

69 Âl-i İmrân 3/173.

70 et-Tevbe 9/61.

71 Sünnî tefsirlerde bu ayetin Nebtel b. el-Hâris isimli bir münafık hakkında indiği belirtilmektedir. Mesela bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân an Têvîli Âyi'l-Kur‘ân*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'bnî'l-Cevzî, 2008), 14/325.

72 el-Fecr 89/22.

«لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ» «Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar... hep Allah'a secde etmektedir!» ayetinde de⁷³ aynı durum söz konusudur. Bu ayetteki «الشَّجَرِ» lafzı, tekil (ağaç) olsa da çoğul (ağaçlar) anlamını barındırmaktadır.

İçinde mâzi sîganın kullanılıp onunla geleceği ifâde eden muzâri anlamın amaçlandığı ayetler: «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ» «Sûrun üflendiği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır, hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler.» ayeti⁷⁴ ile «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» «(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah'ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar. Artık rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez. Herkese yaptığığın karşılığı tastamam ödenir; Allah onların yaptıklarını en iyi şekilde bilmektedir...» ayetleri⁷⁵ bu türün altında değerlendirilen misallerdendir. Bu ayetlerde anlatılanlar henüz gerçekleşmemiştir, bununla beraber ayetlerde sanki olmuş gibi mâzi sîgası kullanılmıştır. Bunların benzerleri çoktur.

Bir kısmı bir sûrede iken devamı başka sûrede bulunan ayetler:⁷⁶ İsrâiloğulları kıssasının anlatıldığı Bakara sûresinde Hz. Musa'nın onları denizin diğer tarafına geçirdiği, Allah'ın Firavun ve askerlerini suda boğduğu, ayrıca O'nun Hz. Musa'yı İsrailoğulları'na peygamber olarak gönderdiği be-

73 el-Hac 18/22.

74 en-Neml 27/87.

75 ez-Zümer 39/68-70.

76 Bu türle Kur'an'da anlatılan kimi olayların farklı ayetlerde anlatıldığına ve bu ayetlerde anlatılanların birbirini tamamlayan nitelikte olduğuna işaret edildiği anlaşılmaktadır.

lirilmektedir. Allah'ın İsrailoğulları'na kudret helvası ve bildircin eti indirmesine karşılık onlar Hz. Musa'ya şöyle dediler: «...نَضْبِرْ عَلَيَّ طَعَامٍ وَاحِدٍ...» «...فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا...» «...Biz bir tek yiyecekle dayanamayacağız. Bizim için rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin...»⁷⁷ Hz. Musa da onlara şöyle dedi: «...«...أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ إِنْهَابُوا مَضْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ» «Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz? Şehre inin; istedikleriniz orada var...»⁷⁸ Onlar ise buna karşılık ona şöyle cevap verdiler: «...إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ...» «...«...وَأَنَا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتَّىٰ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ...» «...Orada zorba bir topluluk var, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz. Ama oradan çıkarlarsa biz hemen gireriz.»⁷⁹ [Bu konuyla ilgili] ayetin bir yarısı Bakara sûresinin [61. ayetinde] diğer yarısı da Mâide sûresinin [22. ayetindedir]. Allah, «...«...اَكْتَسَبَهَا فَهِيَ تَمْلَىٰ عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا...» «Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan...» ayetinde⁸⁰ [belirtilen iftiraya] «وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا» «Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.» ayetinde⁸¹ cevap vermiştir. Dolayısıyla Furkan sûresi [5. ayetin] devamı Ankebût sûresi [48. ayet] ve Kasas sûresinde⁸² bulunmaktadır. Bu ayetlerin benzerleri çoktur. Yeri geldikçe onları zikredip açıklayacağız.

Bir yarısı nesh edilmişken diğer yarısı nesh edilmeden hâli üzere bırakılan ayetler: Müslümanlar, Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evleniyor, kızlarını da Ehl-i kitaptan erkeklerle evlendiriyorlardı. Ancak Allah, Müslümanın müşrikleindirdiği «...وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ وَلَا أُمَّةً»

77 el-Bakara 2/61.

78 el-Bakara 2/61.

79 el-Mâide 5/22.

80 el-Furkân 25/5.

81 el-Ankebût 29/48.

82 Araştırmamız neticesinde Kasas sûresinde Furkan sûresinin ilgili ayetinin devamı sayılacak bir ayet bulamadık.

«...الْقَتْلَى الْخُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى...Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın...” ayetiyle⁸⁷ nesh edilmiş, وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ kısmı ise nesh edilmemiştir. Dolayısıyla ayetin yarısı nesh edilmişken diğer yarısı hâli üzere bırakılmıştır.

Te’vili tenzilinde olan ayetler:⁸⁸ Haram ve helali belirtmek için inip te’vile ihtiyaç duymayan her ayet bu kategoride değerlendirilir. «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ وَأُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ...» “Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz...size haram kılındı...” ayeti⁸⁹ ile «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ...» “Murdar hayvan, kan, domuz eti... size haram kılındı.” ayeti⁹⁰ bu kısmın altına giren ayetlerdendir. Bu ayetler gibi zâhiri anlamıyla rahatça anlaşılıp te’vile gerek duymayan ayetler çoktur. Bu ayetler daha önce zikrettiğimiz muhkem ayetlerdendir.

Te’vili tenzili ile beraber olan ayetler:⁹¹ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ...» “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulu’l-emre de...” ayeti⁹² bu kısım altında değerlendirilen ayetlerden birisidir. İnsanlar bu ayetin inmesiyle yetinmemiş, ayetteki «أُولِي الْأَمْرِ» ifadesiyle kimin kastedildiğini Hz. Peygamber’den öğreninceye kadar beklemişlerdir.⁹³ «...اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ...» “Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.” ayetinde⁹⁴ de aynı durum söz konusudur: Bu ayeti duyan insanlar duymakla kalmamışlar, «الصَّادِقِينَ» kelime-

87 el-Bakara 2/178.

88 Tenzil, ayetten anlaşılın zâhiri anlamı ifade etmektedir. Bununla ayetin o anlam hakkında indiğine işaret edilmektedir. Bu kavram yerine “zahr” ve “zâhir” kavramları da kullanılmaktadır. Te’vil ise ayetin zâhiri anlamın ardındaki iç ve derin anlamı belirtmektedir. “Batın” ve “bâtın” kavramlarının da bu anlamı karşılamak için kullanıldığı bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Gulpâyigâni, *Beyyinâtü’l-Ferîd*, 254-256. Mukaddimede “te’vili tenzilinde olan ayetler” ibaresinin “zâhiri anlamla rahatça anlaşılıp te’vile gerek duymayan ayetler” anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.

89 en-Nisa 4/23.

90 el-Mâide 5/3.

91 Anlaşılın o ki bu tür ayetlerle, indikten sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) açıklanmasına ihtiyaç duyan; dolayısıyla iner inmez onun tarafından te’vil edilen ayetler amaçlanmıştır.

92 en-Nisâ 4/59.

93 İsnâaşerîyye’ye göre «أُولِي الْأَمْرِ» tamlamasıyla amaçlanan Hz. Ali’dir. Mesela bkz. Kummi, *Tefsîr*, 135.

94 et-Tevbe 9/119.

siyle kimlerin amaçlandığını Hz. Peygamber'den (s.a.s.) öğrenmişlerdir.⁹⁵ Bu tür altında değerlendirilen ayetlerden birisi de «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ...» “Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı...” ayetidir.⁹⁶ Burada da onlar bu ayetin gelmesiyle yetinmemiş, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kaç gün oruç tutacaklarına dair açıklamasını beklemişlerdir. «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ...» “Namazı kılın, zekâtı verin...” ayetinde⁹⁷ de insanlar ayetin inişle yetinmeyip kaç vakit namaz kılacaklarını, kaç gün oruç tutacaklarını⁹⁸ ve ne kadar zekât vereceklerini Hz. Peygamber'in verdiği bilgiyle bilebilmişlerdir.

Te'vili tenzilinden önce olan ayetler:⁹⁹ Zihâr ayetinde olduğu gibi, Allah Resulü (s.a.s.) döneminde [Müslümanların] karşı karşıya kaldığı ancak hükümlerinin henüz ona inmediği durumlar bu kategoride değerlendirilir. Câhiliyye döneminde Araplar, eşlerine zihâr yaptıklarında¹⁰⁰ tekrar bir araya gelemeyecek şekilde onlardan ayrılmış olurlardı. Allah Resulü Medine'ye hicret edince Evs b. es-Sâmit isminde bir adam hanımına zihâr yaptı. Hanımı Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelip durumu bildirdi. Allah Resulü (s.a.s.) Allah'tan bu olayın hükmünü bekledi. Bunun üzerine Allah Azze ve Celle «الَّذِينَ...» “İçinizden karılarına zihâr yapanların karıları asla onların anaları değildir...”¹⁰¹ ayetini indirdi. Allah Azze ve Celle tarafından ayet ininceye kadar Allah Resulü'nün (s.a.s.) hükümlerini bilme-

95 Buradaki “الضَّادِّقِينَ” kelimesiyle imamların kastedildiği ileri sürülmektedir. Bkz. Kummi, *Tefsir*, 283.

96 el-Bakara 2/183.

97 Bu ifadeyle başlayan birden fazla ayet vardır. Mesela bkz. el-Bakara 2/43.

98 Bu ayette oruçla ilgili bir bilgi yoktur.

99 Bu ifadeyle vuku bulan olaylar üzerine inen ayetler kastedilmiş olmalıdır. Bkz. Ebu'l-Kâsim Sa'd b. Abdillâh el-Kummi, *Nâsibü'l-Kur'ân ve Mensûbuhü ve Muhkemuhü ve Müteşâbihuhü* (Kum: Menşûrâtü Mektebeti'l-'Allâme el-Meclisi, 1432/2010), 353-360; Muhammed Bâkır el-Meclisi, *Bihârü'l-Envâr* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, ts.), 90/69-77.

100 Zihâr, fıkıhın talak bölümünün bir konusu olup zihâr yapmak, kocaların kullandıkları ifadeyle eşlerini annelerine veya dinen nikâhı düşmeyecek yakınlarına benzetmeleri anlamındadır. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaman, “Zihâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387-390.

101 el-Mücâdile 58/2.

diği li'ân¹⁰² ve benzeri meselelere ilişkin ayetler, yukarıdaki ayet gibi bu kısım altında değerlendirilir. Buralarda te'vil, tenzilin önünde yer almıştır. (Yani ayet inmeden önce bir olay gerçekleşmiş ve bunun üzerine vahiy gelmiştir.)

Te'vili tenzilinden sonra olan ayetler:¹⁰³ Hem Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde hem de ondan sonraki dönemlerde Âl-i Muhammed'in haklarının gasp edileceğini, düşmanlarına karşı Allah'ın Âl-i Muhammed'e vaad ettiği yardımı, Kâim,¹⁰⁴ onun çıkışı, rec'at¹⁰⁵ ve kıyamet ile ilgili Allah'ın verdiği haberleri bildiren ayetler bu kısım altındadır. «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ» «Andolsun zikirde sonra Zebur'da da, 'Yeryüzü iyi kullarıma¹⁰⁶ kalacaktır.' diye yazmıştık.» ayeti¹⁰⁷ ile «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» «Allah, içinizden iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde iktidar verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler. Bütün bunlardan sonra kim inkâra sapsa yoldan çıkmış kimseler işte bunlardır.» ayeti¹⁰⁸ Âl-i Muhammed'den Kâim [ve ona tâbi olanlar] hakkında

102 Liân, kadının, kendisini zina ile itham eden kocasıyla yeminleşmesi anlamında bir fıkıh kavramıdır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Liân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/172-173.

103 Bu ifadeyle kıyamet ile sonrasına ilişkin ayetlerin yanında İmâmiyye Mezhebi'ndeki rec'at, Mehdi'nin ortaya çıkışı ve Ehl-i beyt hakkının gasp edilmesi gibi son kerte de imâmetle irtibatı bulunan inançlara temel oluşturduğu iddiasında bulunan ayetlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre anılan ayetler inmiş olsa da onların anlamları henüz gerçekleşmemiştir.

104 İsnâaşeriyye inancına göre bununla gaybete eren ve kıyametin kopmasına yakın bir dönemde çıkacak olan mezhebin on ikinci imamı Muhammed Mehdi kastedilmektedir.

105 Rec'at, İmâmiyye inancına göre kıyametin kopmasına yakın bir zamanda hesaplaşmak için imamların ve onlara zulmedenlerin dünyaya dönmesi anlamındadır.

106 Buradaki "iyi kullarım"dan Mehdi ve ashâbının amaçlandığı öne sürülmektedir. bkz. Kummî, *Tefsîr*, 434.

107 el-Enbiyâ 21/105.

108 en-Nûr 24/55. Bu ayette Kâim'in ortaya çıkışıyla imamlara vaat edilen yeryüzündeki iktidardan bahsedildiği iddia edilmektedir. Bkz. Kummî, *Tefsîr*, 464.

inmiştir. «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ فِي الْأَرْضِ لُتُفًا وَلِيُؤْتُوا الْحُرْمَةَ...» “Oysa biz o ülkede güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak, onları (ülkelerinin) vârisleri kılmak istiyorduk. Onları belli bir yere yerleştirmek... (istiyorduk).” ayetleri¹⁰⁹ de aynı şekildedir. Bu ayetler gibi te’vili tenzilinden sonra olan ayetler çoktur.

Aynı lafzın farklı anlamlarda kullanıldığı ayetler: «وَسَلِّ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا...» “İstersen orada bulunduğumuz şehrin halkına ve aralarında geldiğimiz kafileye de sor...” ayetindeki¹¹⁰ «الْقَرْيَةَ» (şehir) kelimesiyle şehir halkı, «الْعِيرِ» (kervan) kelimesiyle de “kervan kâfiləsi” kastedilmiştir. «...وَتِلْكَ الْقَرْيَاتُ الَّتِي أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا» “İşte o beldelerin ahali, zulme sapınca onları helak ettik...” ayetindeki¹¹¹ «الْقَرْيَاتُ» (beldeler) kelimesiyle ise “beldelerin ahali” amaçlanmıştır. Bu türden ayetler Kur’an’da çokça bulunmaktadır. Yeri geldiğinde onları zikredip açıklayacağız.

Azîmetten sonra ruhsat ifâde eden ayetler:¹¹² Allah Teâlâ suyla abdest ve gusül almayı farz kılmıştır. Şöyle buyurmaktadır: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...» “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (mesh edin).¹¹³ Eğer cünüp olursanız temizlenin...”¹¹⁴ Sonra Allah su bulamayan kimsenin toprakla teyemmüm yapmasına

109 Bu ayette rec’atin gerçekleşmesiyle imamlara verilecek iktidardan bahsedildiği savunulmaktadır. Bkz. Kummî, *Tefsîr*, 492-493.

110 Yusuf 12/82.

111 el-Kehf 18/59.

112 Azîmet ve ruhsat fıkhında kullanılan iki terimdir. İnsanların karşı karşıya kaldıkları zorluk ve zorunluluk durumları gibi ârızî hallerle ilgili olmaksızın uygulanan hükme azîmet, anılan ârızî hallerde uygulanan hükme de ruhsat denir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Bakur, “Azîmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/330; İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/207-210.

113 İmâmiyye Mezhebi’nde abdest alınırken ayaklar Ehl-i Sünnet Mezhebi’nde olduğu gibi yıkanmaz, mesh edilir. Bkz. Kâşânî, *es-Sâfi*, II/16-17.

114 el-Mâide 5/6.

ruhsat vermiş ve şu ayeti indirmiştir: «...أَوْ جَاءَ أَحَدٌ...» «...Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bula-madığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla mesh edin...»¹¹⁵ «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا» «...Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın hu-zurunda durun.» ayeti de¹¹⁶ bunun gibidir. [Burada azîmet durumu anlatılmak-tadır]. Daha sonra ruhsat durumuyla ilgili «...فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا» «Bir şeyden korkarsanız yaya veya binek üzerinde kılabilirsiniz...» ayeti¹¹⁷ ile «...فَإِذَا كُنتُمْ فِيهَا فَاعْبُدُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ» «...ayakta iken, otururken ve yatarken Allah'ı anın...» ayeti¹¹⁸ indirilmiştir. İmam Cafer şöyle demiştir: “Sağlığı yerin-de olan namazını ayakta, hasta olan oturarak, buna gücü yetemeyen de yatarak ima ile kılar.” İşte bunlar azîmetten sonra ruhsat belirten ayetlerdir.

Kişiye muhayyerlik tanındığını ifade eden ruhsat ayetleri: Allah Teâlâ haksız saldırıya uğrayan kimseye, kendisine yapılan haksızlığa denk bir ceza ile karşılık vermesi hususunda ruhsat vermiştir. Şöyle buyurmaktadır: «...وَجَزَا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِّثْلَهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» «Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir davranıştır; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir...»¹¹⁹ Bu kimse muhayyerdir, dilerse haksız saldırıya, saldırısına denk bir ceza ile karşılık verir, dilerse onu affeder.

Bâtında benimsenmemesi şartıyla eylemlerin yapılmasına zâhirde ruhsat veren ayetler:¹²⁰ Bir kişi, eylemleri zâhirde yapsa da bâtında onları be-

115 el-Mâide 5/6.

116 el-Bakara 2/238.

117 el-Bakara 2/239.

118 en-Nisâ 4/103.

119 eş-Şûrâ 42/40.

120 Bu başlık ve altında değerlendirilen ayetle İmâmiyye Mezhebi'ndeki takiyye inancı temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bu mezhepte takiyye, istenen sonuca ulaşabilmek için muhaliflere karşı uygulanan, onlar gibi görünme esasına dayanan tutumu ifade eder. Takiyye hakkında geniş bilgi bkz. Mustafa Öz, “Takiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı Enstitüsü* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/453-454.

nimsemez.¹²¹ Allah Teâlâ müminin kâfiri¹²² dost edinmesini yasaklamıştır. Bu hususta şöyle buyurmuştur: «لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ...» “Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağını koparmış demektir...”¹²³ Sonra ise [bu ayetin devamındaki «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً»] (Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır) ifadesiyle] takiiye durumunda, müminin görünürde onun gibi namaz kılmasına, onun gibi oruç tutmasına ve onun yaptıklarını yapmasına ruhsat vermiştir. Bununla beraber o, bâtında (içinde), yaptığı ibadetlerle ilgili görünürde yaptıklarının aksini benimser. Ayetteki «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً» ifadesi¹²⁴ ruhsatın açıklaması olmasının yanında İmam Cafer’in (as.) “Azîmetlerinin yapılması Allah Teâlâ’yı sevindirdiği gibi ruhsatlarının yapılması da O’nu sevindirir.” şeklindeki sözünün de anlamıdır.

Haber cümlelerinden oluşup bir topluluğun sözleri olarak aktarılan ayetler: «وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا» “Onlar mağaralarında üç yüzyıl kaldılar, buna dokuz yıl da ilave ettiler.” ayetinde¹²⁵ insanların sözleri hikâye edilmiştir. Bunun, insanların sözünün hikâyesi olduğuna dair delil, Allah Teâlâ’nın «...قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» “De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gizli bilgisi O’na aittir...”

121 Bu ifade, İmâmiyye Mezhebi’ne mensup bir kişinin, verilen ruhsat gereği, mezhebinde olmayan eylemleri yapsa da bâtında onları benimsememesi gerektiğini belirtir.

122 İsnâaşeriyye Mezhebi’ne göre “كُفْرٌ” kelimesi ve türevleri Kur’an’da beş şekilde kullanılır: 1. Cuhûd küfrü. Bu da, a. Allah’ı inkâr, b. Bile bile gerçek ve hak olanı inkâr şeklinde ikiye ayrılır. 3. Nimet küfrü. Bu, verdiği nimetlerden dolayı Allah’a şükretmemeyi belirtir. 4. Allah’ın emrettiklerini yerine getirmemeyi ifade eden terk küfrü. 5. Berâet küfrü. Bu ise reddetme ve kabul etmeme anlamındadır. Bkz. el-Küleynî, *el-Kâfi*, IV/149-152. Yukarıdaki kâfir kelimesiyle Hz. Ali’nin imâmetini, yani ilk halife olduğunu kabul etmeyen Ehl-i Sünnet kastedilmiş olmalıdır. Buna göre bu kesim bile bile hak ve gerçek olanı inkâr ederek Allah’ın, Hz. Ali’nin ilk halife olarak kabul edilmesi gerektiği emrini yerine getirmemiştir. Bu yönüyle takiiyenin, Sünniler’e karşı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yukarıda takiiye vaktinde namaz ve orucun, karşı tarafın namaz ve orucuna benzetilmesinin istenmesi dediğimizi desteklemektedir. Diğer yandan bu bağlamda ortaya çıkan bir şey de Hz. Ali’nin imâmetine inanmanın imanun şartlarından biri olduğudur. Bkz. Kummî, *Tefsîr*, 96.

123 Âl-i İmrân 3/28.

124 Âl-i İmrân 3/28.

125 el-Kehf 18/25.

ayetiyle¹²⁶ onlara karşılık vermesidir. («... مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى...») “...sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz...” ayetinde de¹²⁷ Kureyş’in sözü hikâye edilerek aktarılmıştır. Bu ayet, haber cümlesi olsa da onların sözünü hikâye etmektedir. Bu ayetlerin benzerleri çoktur, yeri geldikçe onları zikredip açıklayacağız.

Allah Resulü’ne (s.a.s.) hitap etmesine rağmen kendisiyle ümmetin amaçlandığı ayetler: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْضُوا...» “Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin...” ayetinde¹²⁸ hitap Hz. Peygamber’e (s.a.s.) olsa da onunla ümmeti kastedilmektedir. «...وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ...» «...Allah’tan başka tanrı tanıma; sonra kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.» ayeti¹²⁹ de aynı şekildedir. Bu ayetlerde olduğu gibi, Allah’ın, Hz. Peygambere (s.a.s.) hitap ettiği hâlde kendisiyle ümmeti amaçladığı daha birçok ayet vardır. İmam Cafer (a.s.) bu durumu “Allah, Peygamber’ini (s.a.s.) ‘kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.’ ile göndermiştir” sözüyle açıklamaktadır.

Bir topluluğa hitap etmesine rağmen kendisiyle başka bir topluluğun amaçlandığı ayetler: «وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لُتْفُسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ» «Biz kitapta İsrâiloğulları’na şöyle bildirmiştik: Yeryüzünde mutlaka iki defa fesat çıkaracak, çok böbürleneceksiniz.» ayetinde¹³⁰ hitap İsrâiloğulları’na hitap etmesine rağmen onunla Muhammed (s.a.s.) ümmeti amaçlanmıştır. Dolayısıyla fesat çıkarıp böbürlenecek olan Muhammed ümmetidir.¹³¹

Zındıkların¹³² iddiasını çürüten ayetler: “وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ” “Kime uzun ömür verirsek onu yaratılış çizgisinde tersine çeviririz” “أَفَلَا يَعْقِلُونَ”

126 el-Kehf 18/26.

127 ez-Zümer 39/3.

128 et-Talâk 65/1.

129 el-İsrâ 17/39.

130 el-İsrâ 17/4.

131 Bu yorumun, mezhep kaygısı ve taassubundan kaynaklandığını söylemek zor olmasa gerektir.

132 Zındık, Allah’ın birliğini kabul etmeyen, ahirete inanmayan ve âlemin ezeli olduğuna inanan kimsede denir. Daha geniş bilgi için bkz. Gulpâyigâni, *Beyyinatü'l-Ferid*, 145-146; Mustafa Öz, “Zındık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390-391.

riz. Hiç düşünmezler mi!” ayeti¹³³ bu kısım altında değerlendirilir. Zındıklar, insanın feleğin¹³⁴ dönmesi sebebiyle meydana geldiğini ileri sürmektedirler. Buna göre meni ana rahmine düştüğünde şekiller olarak beslenirken üzerinden gece ve gündüzler geçer. [Sonra o meni, bebek olarak dünyaya gelir]. Bebek de böylece yetişir ve büyür. Buna karşılık Allah Teâla onların görüşlerini reddederek şöyle buyurmaktadır: «وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ» Yani büyüyen ve kendisine uzun ömür verilen kişi çocukluk safhasına döndürülür; o gücünü kaybetmeye ve yaratılış çizgisinde gerilemeye başlar. Eğer zındıkların öne sürdükleri gibi olsaydı, [farklı] şekiller bulunduğu ve üzerinden gece ile gündüz geçtiği sürece onun sürekli gelişmesi gerekirdi. Böyle olmadığı anlaşılıp yaratılış çizgisini tersine çevirenin Allah Teâlâ olduğu ortaya çıktığına göre insanın, ömrünün son zamanlarında Allah’ın takdiri ve dilemesi doğrultusunda güç ve kuvvetten düşmeye başladığı anlaşılmış oldu.

Seneviyye’nin¹³⁵ iddiasını çürüten ayetler: «مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَدَّهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ...» “Allah asla çocuk edinmemiştir. O’nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi taktirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir...” ayeti¹³⁶ bu türe bir misaldir. Eğer iki ilah olsaydı onların her birisi diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Onlardan biri [mesela] insan yaratmayı, diğeri ona muhalefet edip hayvan yaratmayı dilediğinde yarattıkları şey, dilemelerinin gereği ve iradelerinin farklılığı üzerine aynı anda insan ve hayvan olurdu. Ne var ki böyle bir şey, en büyük imkânsızlardan olup [gerçek hayatta] mevcut değildir. Böyle bir şeyin yanlışlığı anlaşıldığına göre iki ilah iddiası doğru olmayıp tek bir ilah varlığının gerçekliği ortaya çıkmaktadır. Böylece istek, irade ve talepleri farklı olan [iki ilah varlığı] varsayımına karşılık [müşahede ettiğimiz ontolojik] sistemin kendi içinde birbiriyle kusursuz

133 Yâsîn 36/68.

134 Orta Çağ İslam filozofları feleği, yıldızları taşıyan ve onları hareket ettiren şeffaf gökküre şeklinde telakki etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, “Felek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/149-152.

135 Seneviyye, âlemin birbirine zıt iki kadim asıl tarafından yaratıldığına inanan din veya mezheplerin genel adıdır. Daha geniş bilgi için bkz. Gulpâyigâni, *Beyyinatü'l-Ferid*, 139-143; Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521-522.

136 el-Mü’minûn 23/91.

irtibatı, bir yaratıcının varlığına delâlet etmektedir. Zaten «اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ» Allah asla çocuk edinmemiştir. O'nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi taktirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı...” ayeti¹³⁷ ile «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ» “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu...” ayeti¹³⁸ bunu vurgulamaktadır.

Putperestlerin iddiasını çürüten ayetler: «إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» **Putperestlerin iddiasını çürüten ayetler:** «إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَلُكُمْ فَأَدْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ اللَّهُمَّ أَرْجُلُ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْتَطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنظِرُونِ» “Gerçek şu ki Allah’ın dışında yalvarıp yakardıklarınız da tıpkı sizin gibi birer kuldür. Eğer iddialarınızda doğruysanız haydi onlara dua edin de karşılık versinler! Yürüyebildikleri ayakları mı var onların; tutabilecekleri elleri, görebilecekleri gözleri, işitebilecekleri kulakları mı var onların! De ki: Haydi ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!” ayetleri,¹³⁹ kendisinde Hz. İbrahim’in sözünün nakledildiği «قَالَ افْتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا» «İbrahim, ‘Allah’ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyen tanrılara mı tapıyorsunuz? Size de Allah’ı bırakıp taptığınız şeylere de yazıklar olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız?’ dedi.” ayetleri,¹⁴⁰ «قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفِ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا» “De ki: Allah’ı bırakıp da tanrı olduğunu ileri sürdüğünüze yalvarın! Ama onlar sizin sıkıntınızı ne kaldırabilir ne de ferahlığa çevirebilirler.” ayeti¹⁴¹ ve «أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ» “O halde yaratana yaratamayan bir olur mu? Siz düşünmez misiniz?” ayeti¹⁴² bu kısım altında değerlendirilir. Zındık ve putperestlerin iddialarını reddeden daha birçok ayet vardır.

137 el-Mü’minûn 23/91.

138 el-Enbiyâ 21/22.

139 el-A‘râf 7/194-195.

140 el-Enbiyâ 21/66-67.

141 el-İsrâ 17/56.

142 en-Nahl 16/17

Dehriyye'nin iddiasını çürüten ayetler: Dehriyye, zamanın (dehr) yaratılmadığını, ebedi olduğunu onu bir idare edenin ve yaratıcısının olmadığını savunmakta ve ölümden sonra dirilişi inkâr etmektedir. Allah Teâlâ onların sözlerini şöyle nakletmektedir: «وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا» “Bir de şöyle demektedirler: ‘Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.’ Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, zannetmekten başka bir şey yaptıkları yok.”¹⁴³ Onlar aslında “نَحْيَا وَنَمُوتُ” demişlerdir.¹⁴⁴ Allah onların görüşlerini reddetmektedir. O, şöyle buyurmaktadır: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشْدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّىٰ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يُعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا “Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça göstereyim; ve biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız, ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına erıştırilir...”¹⁴⁵ Sonra da öldükten sonra dirilmeye şu örneği vermektedir: وَتَرَىٰ الْأَرْضَ هَامِدَةً فَاذًا» أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَّتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ “Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp kabarıyor ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır. Bu böyledir, çünkü Allah hakkın ta kendisidir, O ölüleri diriltir ve O’nun her şeye gücü yeter. Kıyamet vakti şüphe yok ki gelip çatacaktır ve Allah kabirde yatanları diriltecektir.”¹⁴⁶ «اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتَنبِئُ بِسَحَابٍ فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسْفًا فَتَرَىٰ الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ

143 el-Câsiye 45/24.

144 Bununla ilgili daha fazla bilgi için “kendisinde takdim (öne alma) ve te’hir (sonraya bırakma) yapılan ayetler” alt başlığına bakılabilir.

145 el-Hac 22/5.

146 el-Hac 22/5-7.

عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ وَإِن كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ
 بُلُوتِهِمْ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ...» «Bulutları hareke-
 te geçirsin diye rüzgârları gönderen Allah'tır. Derken O, bulutları gökyüzünde
 dilediği gibi yayar, bazan da parçalara ayırır; nihayet içinden yağmurun çıktığı
 görürsün. Onu dilediği kullarının üzerine yağdırınca da o kullar sevince
 boğulurlar. Oysa onlar yağmurun yağdırılmasından az önce bütün ümitlerini
 iyice yitirmiş ve şaşkın bir halde idiler. Allah'ın rahmetinin izlerine bir bak:
 Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor! İşte ölüleri diriltecek olan da
 O'dur...» ayetleri,¹⁴⁷ «أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ
 فُرُوجٍ وَالْأَرْضِ مَدَدْنَاهَا وَالْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ... وَأَحْيَيْنَا
 «Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru
 olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik. Yeryüzünü de düzledik, üzerine
 sarsılmaz dağlar yerleştirdik, orada her türden güzel bitkiler yetiştirdik... O
 yağmurla ölü toprağa can verdik. İşte insanların mezardan çıkışları da böyle
 olacak.» ayetleri¹⁴⁸ ve «وَصَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ «Kendi yaratılışını unutup bize
 örnek getirmeye kalkışıyor ve 'Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?'
 diyor. De ki: Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlü-
 sünü bilir.» ayetleri¹⁴⁹ de bu kısımda değerlendirilir. Bunlar gibi Dehriyye'nin
 görüşlerini reddeden daha birçok ayet bulunmaktadır.

**Kabirde¹⁵⁰ sevap ve azabın varlığını reddedenlerin iddiasını çürüten
 ayetler:** «يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَمِنَ النَّارِ
 «O gün geldiğin-
 de Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır,
 kimi mutlu! Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip
 feryat ederler...Onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi kalacaklardır...»

147 er-Rûm 30/48-50.

148 Kâf 50/6-7, 11.

149 Yâsin 36/78-79.

150 Tercüme için esas aldığımız nüsha ile II. nüshada bu söze karşılık gelen "في القبر" ifadesi bulunmamaktadır. Bu tür altında zikredilen ayetleri belirtmede daha açık olduğu için buradaki tercümeyle ilgili ifadeyi içeren III. nüshanın başlığını tercih ettik.

ayetleri¹⁵¹ bu kategorideki ayetlerdendir. Buradaki «مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ» “gökler ve yer durdukça” ifadesi dünya [hayatına] işaret etmektedir. Kıyamet koptuğunda ise yerler ve gökler [diye bir şey söz konusu olmayacak ve bunlar] başkalarına dönüştürüleceklerdir. «...الْتَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا.» “Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir...” ayeti¹⁵² de bu kısımdaki ayetlerden bir başkasıdır. “Sabah akşam” kaydı, ölen müşriklerin ruhlarının dünyadaki vardığı yere işaret eder. Kıyamette ise sabah ve akşam yoktur. «...وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ...» “...Orada, sabah akşam rızıkları hazır.” ayeti¹⁵³ bu kısımdaki ayetlerden bir diğeri. Burada müminlerin ruhlarının varacağı dünya cennetleri kastedilmektedir. Ebedi cennette ise ne sabah ne de akşam vardır. Bu kısımda değerlendirilen başka bir ayet de «...وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ...» “...Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.” ayetidir.¹⁵⁴ İmam Cafer şöyle demektedir: “Berzah, kabirdir. İçinde dünya ve ahiret arasındaki sevap ve azap vardır.” İmam Cafer’in “Vallahi sizin için sadece berzah hususunda bir kaygımız vardır.” sözü de bunu göstermektedir.¹⁵⁵ Şu ayetler de bu kısım altında değerlendirilmektedir: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا» «...بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilakis onlar diridirler; Allah’ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar.”¹⁵⁶ İmam Cafer şunları söylemiştir: “Vallahi onlar cennette arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış müminlere [de hiçbir keder ve korku bulunmadığı] müjdesinin sevincini dünyada duymaktadırlar.” Bu ayetlerde olduğu

151 Hüd 11/105-107.

152 Mü'min 40/46.

153 Meryem 19/62.

154 el-Mü'minûn 23/101.

155 İmam Cafer’e nispet edilen bu haberin devamında şöyle geçmektedir: “İş bize ulaştığında ise biz ona sizden daha layıkız.” Kummi, *Tefsîr*, 451.

156 Âl-i İmrân 3/169-170.

gibi; sevap, ceza ve kabir azabını inkâr edenlerin görüşlerini reddeden daha birçok ayet bulunmaktadır.

İsra ve miracı inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler: «وَهُوَ بِالْأُفُقِ» «الأعلى ثم دنا فتدلى فكان قاب قوسين أو أدنى» “O, ufkun en yüce noktasındaydı. Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.” ayetleri¹⁵⁷ ile «...وَسئَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا» “Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimize sor bakalım...” ayeti¹⁵⁸ bu kısım için kimi misallerdir... «...فَسئَلُ الَّذِينَ يَفْرُقُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ» ayeti¹⁵⁹ de bu kısım için başka bir misaldir. Buradaki “senden önce kitabı okuyanlar” ifadesinden peygamberler (a.s.) kastedilmiştir. Hz. Peygamber onları isra hadisesinde gökyüzünde görmüştür.¹⁶⁰

Rü'yeti¹⁶¹ inkâr edenlerin iddialarını çürüten ayetler: «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى أَفْتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى وَلَقَدْ رَأَهُ نَزَلَةً أُخْرَى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى» “Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı. Şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Andolsun ki onu iniş esnasında sidretü'l-müntehâ'nın yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır.” ayetleri¹⁶² bu kısmın ayetlerindedir. Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Hâşim şöyle dedi: “Babam, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Nasr'dan aktardığına göre Ali b. Musa er-Rıza (a.s.) Ahmed'e ‘Tevhid hususunda sizinle Hişâm b. el-Hakem'in taraftarları arasındaki görüş farklılığı nedir?’ diye sorunca, o, “Canım size feda olsun, Biz Allah Resulü'nün (s.a.s.), rabbini bir genç suretinde gördüğünü belirten hadisten dolayı bunu öne sürerken Hişâm b. el-Hakem, bununla Allah'a bir beden atfedildilmiş olacağı için bunun doğru

157 en-Necm 53/7-9.

158 ez-Zuhruf 43/45.

159 Yunus 10/94. Bu ayette bahsedilen peygamberlere sorulacak şeyi, Hz. Ali'nin fazileti şeklinde yorumlamak İmâmiyye Mezhebi'ndeki temel inanç olan imâmete dolaylı yolla delil bulmaya çalışmaktır. Bkz. Kummî, *Tefsîr*, 294.

160 Bu başlıkta zikredilen birinci ve üçüncü ayet miraç, diğer ayet ise isra hadisesine delil olarak getirilmiştir. Bkz. Kummî, *Tefsîr*, 294, 624-625, 670.

161 Buradaki rü'yetle kastedilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) miraç hadisesinde Allah Teâlâ'yı görmesi konusudur.

162 en-Necm 53/11-15. Bu ayetin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah Teâlâ'yı gördüğüne delil olarak öne sürüldüğü anlaşılmaktadır.

olmadığını söylemektedir.” Bunun üzerine İmam Rıza, ‘Ahmed! Allah Resulü (s.a.s.) gece vakti gökyüzüne çıkarılıp sidretü'l-müntehâ'ya varınca onun için perdeler, iğne deliği kadar delindi ve oradan azamet nurundan Allah'ın dilediğini gördü. Siz ise dediğinizle teşbihi amaçlamışsınız. Ahmed! Bundan vazgeç, yoksa başına büyük işler açılır.’ dedi.”

Cennet ve cehennem¹⁶³ yaratıldığını inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler: «عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى» “...Sidretü'l-müntehâ'nın yanında. Onun yanında Cennetü'l-me'vâ bulunur.” ayeti¹⁶⁴ [cennetin yaratıldığına delildir]. Sidretü'l-müntehâ yedinci kat göktedir. Cennetü'l-me'vâ da onun yanındadır. Ali b. İbrahim şunları söyledi: “Babam, Hammad'dan, O da İmam Cafer'den (a.s.) naklettiğine göre Allah Resulü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Gece vakti gökyüzüne yükseltildiğimde cennete girdim. Orada ışıltısı sebebiyle dışından içi, içinden de dışı görünen kırmızı yakuttan yapılmış bir köşk gördüm. İçinde inci ve zebrecetten iki oda vardı. Ben: Ey Cebrâil! bu köşk kimindir? diye sorduğumda o: Bu, hoş söz söyleyen, oruç tutmaya devam eden, yemek yediren ve insanlar uyurken geceleyin ibadet edenidir. dedi. Müminlerin emiri: Ey Allah'ın Resulü! Ümmetinden bunlara güç getirecek var mıdır? deyince o: Bana yaklaş ey Ali! dedi. Ona yaklaşıncı Allah Resulü ona: Söz hoşnutluğunun ne olduğunu bilir misin? dedi. O: Allah ve resulü bilir deyince Hz. Peygamber: Hoş söz, «سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ» “Allah bütün noksanlıklardan münezzehtir, Bütün hamdler Allah'a mahsustur, Allah'tan başka ilah yoktur. Allah en büyüktür.” sözüdür, dedi. “Oruçta devamlılık nedir, bilir misin?” dedi Hz. Peygamber. “Allah ve resulü bilir.” dedi Ali. O: Her kim bir gün dahi olsa bozmaksızın ramazan ayının tamamını oruçlu geçirirse devamlı oruçlu sayılır, dedi. “Yemek yediren kimdir, bilir misin?” diye sorunca Hz. Peygamber, Ali: Allah ve resulü bilir, dedi. O: O kişi, bakmakla yükümlü olduğu kimseler için çalışarak onların insanlara el açmasını engelleyen kimsedir, dedi. Hz. Peygamber: İnsanlar yatarken geceleyin ibadet edenin kim olduğunu bilir misin? diye sorunca Ali'ye, o: Allah ve resulü bilir, dedi. Buna karşılık o: Bu kimse, yatsı

163 Burada, cehennem yaratıldığıyla ilgili herhangi bir ayet zikredilmemiştir.

164 en-Necm 53/14-15.

namazını kılıncaya kadar uyumayan kimsedir, dedi. Allah Resulü, buradaki insanlarla Yahudi ve Hıristiyanlardan uyuyan kimseleri kastetmektedir. Zira onlar akşam ile yatsı namazı vakitleri arasında uyumaktadırlar.

Yukarıdaki senet zinciriyle Allah Resulü'nün (s.a.s.) şunları buyurduğu aktarılmaktadır: Gece vakti gökyüzüne yükseltildiğimde cennete girdim. Orada bembeyaz düz araziler gördüm. Meleklerin burada birisi altın diğeri de gümüşten olmak üzere binalar yapmak için çalıştıklarını, ancak kimi zaman çalışmaya ara verdiklerini müşahade ettim. Bunu görünce onlara: Neden kimi zaman çalışıyor, kimi zamanda duruyorsunuz? diye sorduğumda, onlar: Nafaka gelinceye kadar ara veriyoruz, diye cevap verdiler. "Nafakanız nedir?" dedim, onlar da: Müminin dünyada söylediği «سبحان الله، والحمد لله، ولا إله إلا الله، والله أكبر» sözüdür. Bunu söylediği zaman çalışıyor, söylemediği zaman duruyoruz, dediler.

İmam Cafer'den nakledildiğine göre Allah Resulü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Rabbim beni yedi kat göklere yükselttiğinde Cebrail elimden tuttu ve beraber cennete girdik. Beni cennet yaygılarından birisi üzerine oturttu. Bana bir ayva sundu. Ayva ikiye yarıldı. İçinden bir huri çıktı. Huri önüme dikilip "Selam sana Ey Muhammed! Selam sana Ey Ahmed!, Selam sana Ey Allah'ın elçisi!" dedi. Ben de: Sana da selam olsun, kimsin sen?" dedim. O, ben Râziyetü'l-Merziyye'yim (razı olan ve kendisinden razı olunan). Cebbâr olan Allah beni üç türden yarattı; alt tarafımı miskten, orta tarafımı amberden, üst tarafımı da kâfurdan. Beni canlı suyu ile yoğurduktan sonra Allah Azze ve Celle bana "ol!" dedi. Ben de senin kardeşin ve vasi'n Ali b. Ebî Talip (a.s.) için oluverdim.

İmam Cafer'den (a.s.) şöyle nakledilmiştir: Allah Resulü (s.a.s.) Fatıma'yı çokça öpüyordu. Aişe bu duruma kızıyordu. O, Allah Resulü'ne (s.a.s.): Fatıma'yı çokça öpüyorsun" deyince Allah Resulü (s.a.s.) şöyle dedi: Ey Aişe! Ben gece vakti göğe yükseltince cennete girdim. Cebrail (a.s.) beni Tûba ağacına yaklaştırdı, bana meyvesinden sundu, ben de onu yedim. Yeryüzüne inince Allah onu belimde suya dönüştürdü. Hatice ile birleşince o, Fatıma'ya gebe kaldı. Her öpüşümde Fatıma'da Tûba ağacının kokusunu alırım. Miraç ve cennet ile cehennemi inkâr edenlerin görüşlerini reddeden ayetlerin çok olduğunu belirtmek gerekir.

Mücbire'nin iddiasını çürüten ayetler: Bunlar, “Bizim fiillerimiz yoktur, bizler ilahî irade ve kudretin zorlayıcı tesiri altındayız. Fiillerin gerçekleşeceği esnada Allah bizim için onları yaratır. Fiillerin insana nispet edilmesi hakikat değil mecaz yoluyladır.” şeklindeki görüşü savunan kimselerdir. Onlar, «...وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ» “Sizler ancak rabbinizin (bunu) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz...”¹⁶⁵ ve «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ» ve «...وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا» “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam’a açar; kimi de saptırmak isterse, kalbine darlık ve sıkıntı verir...”¹⁶⁶ gibi Allah Azze ve Celle'nin kitabındaki anlamlarını bilmedikleri, dolayısıyla doğru yorumlarını yapamadıkları kimi ayetleri bu yönde te'vil etmişlerdir. Onların ileri sürdükleri bu görüş, sevap ve azabın ortadan kalkmasını gerektirir. Diğer yandan onlar bu görüşü savunup sonra da sevap ve azabın varlığını kabul ederlerse zulmü ve “fiilleri kendi iradesiyle yapmadığı hâlde kulu cezalandırma”yı Allah’a nispet etmiş olurlar. Oysa Allah, açık bir delil yokken yapmadığı fiile karşılık bir kimseyi cezalandırmaktan münezzehtir, çok çok yücedir. Kur’an’ın tamamı onların görüşlerini reddetmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا: «Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır...»¹⁶⁷ Allah Azze ve Celle'nin ayetteki «لَهَا» ve «عَلَيْهَا» sözleri, kişinin eylemlerini belirtmek üzere [mecaz değil] hakikat olarak kullanılmıştır. «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”¹⁶⁸; «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» “Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir”¹⁶⁹; «...ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ» “Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır...”¹⁷⁰; «وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا»

165 el-İnsân 76/30.

166 el-En'âm 6/125.

167 el-Bakara 2/286.

168 ez-Zilzâl 99/7-8.

169 el-Müddessir 74/38.

170 Âl-i İmrân 3/182.

«...الْعَمَى عَلَى الْهُدَى «Semud kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama körlüğü doğru yolu görmeye tercih ettiler...»¹⁷¹; «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا»¹⁷²; «Şüphesiz biz ona hem hayır hem de şer yolunu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.»¹⁷²; «وَرَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانَ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ فَكَلَّا أَخَذْنَا بِذُنُوبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنَا وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ»¹⁷³ «Ad ve Semud kavimleri de öyle. Onların durumlarını meskenlerinin kalıntıları size apaçık gösteriyor. Şeytan onlara, (kötü) işlerini güzel gösterip kendilerini doğru yoldan saptırmıştı; oysa gerçeği görme yeteneğine de sahiplerdi. Kârûn, Firavun ve Hâmân'ın akıbeti de aynı oldu. Gerçekte Musa onlara açık seçik deliller getirmişti; ama onlar yeryüzünde ululuk tasladılar. Oysa kaçıp kurtulmaya güçleri de yoktu. Her birini günahından dolayı cezalandırdık; kiminin üzerine taşları savuran fırtınalar gönderdik, kimini o korkunç ses yakaladı, kimini [bulunduğu yerle beraber] yerin dibine gömdük, kimini sularda boğduk. Allah'ın muradı onlara kötülük etmek değildi, fakat onlar kendi kendilerine kötülük ediyorlardı.»¹⁷³ [Görüldüğü gibi] Allah burada «فَكَلَّا أَخَذْنَا بِذُنُوبِهِ» “Her birini günahından dolayı cezalandırdık.” demiş, «بِفِعْلِنَا» “Bizim fiilimizden dolayı cezalandırdık” dememiştir. Bu ayetlerin benzerleri çoktur. Yeri geldikçe Mücbire'nin, savundukları görüşe delil olarak öne sürdükleri ancak mana ve tefsirlerini bilmedikleri ayetleri zikrederek açıklayacağız inşaallah.

Mu'tezile'nin iddiasını çürüten ayetler: Birçok ayet onların savunduğu görüşü reddetmektedir. Mu'tezile, insanlar olarak bizim kendi fiillerimizi yarattığımızı, Allah'ın bunları yaratmadığını ve bu hususta O'nun irade ve meşîetinin devreye girmediğini ileri sürmektedirler. Bu yönüyle savundukları bu görüşün bir gereği olarak “İblis'in dilediği gerçekleşirken Allah'ın dilediğinin gerçekleşmediği” düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Onlar, insanların yaratıcı

171 Fussilet 41/17.

172 el-İnsan 76/3.

173 el-Ankebût, 29/38-40.

olduklarına dair şu ayeti¹⁷⁴ delil getirmektedirler: «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ...») Doğrusu şu ki onlar, Allah dışında başkalarının da yaratıcı olduklarını söyleyip yaratma eyleminin anlamını ve «حَلَقَ» kelimesinin kaç manada kullanıldığını bilememişlerdir. İmam Cafer'e "Allah kullarına herhangi bir şeyi yaratma yetkisi verdi mi?" diye sorulunca, "Allah bundan münezze ve yücedir." demiştir. "Allah kulları bir şeyi yapmaya zorlamış mıdır?" diye sorulmuş, "Allah adildir, kulları bir fiili yapmaya zorlayıp sonra da onları cezalandırmaz." şeklinde karşılık vermiştir. "[Kulun] bunların ikisi arasında bir konumda olduğunu söyleyebilir miyiz?" denilince ise "Evet" demiş, "O konum nedir?" diye sorulunca da "O, yerler ile gökler arasındaki sırlardan bir sırdır." şeklinde cevap vermiştir.

Başka bir hadiste İmam Cafer'e "Kader ile zorlama arasında bir konum var mıdır?" diye sorulmuş, O da buna karşılık "Evet" demiştir. "Nedir o?" denince, "O, Allah'ın sırlarından bir sırdır." diye cevap vermiştir. Bu soruya başka bir hadiste ise "Biz bunu böyle anladık." açıklamasını yapmıştır.

Ali b. İbrahim, Muhammed b. İsa b. Ubeyd'den, O, Yunus'tan, O da İmam Rıza'dan (a.s.) şunları nakletmiştir: "Ey Yunus! Kaderiye'nin dediği gibi deme! Çünkü onlar ne cennet ehlinin, ne cehennem ehlinin, ne de İblis'in dediği gibi demişlerdir; çünkü cennet ehli, «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَيْنَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَيْنَا اللَّهُ...» "Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik..."¹⁷⁵; cehennem ehli, «...رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا...» "...Rabbimiz! Kötü yanımıza yenildik..."¹⁷⁶; İblis ise «...رَبِّ بِمَا أَعْوَيْتَنِي...» "...Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki..."¹⁷⁷ demiştir." Bunun üzerine Yunus ona şöyle dedi: "Efendim! Vallahi, ben onların dediği gibi demiyorum; ancak şöyle diyorum: Allah'ın dilediği, kaza ettiği ve takdir ettiğinden başka bir şey olmaz." Buna karşılık İmam şöyle dedi: "Öyle değil de şöyle de: Allah'ın meşîyeti, iradesi, takdiri ve kaza ettiğinden başkası olmaz." İmam, "Yunus! Meşîyet nedir, bilir misin?" dedi Yunus'a. "Hayır" dedi Yunus. "O, ilk bilmedir." dedi imam.

174 el-Mü'minûn 23/14.

175 el-A'râf 7/43 .

176 el-Mü'minûn 23/106.

177 el-Hicr 15/39.

“İrâde nedir, bilir misin?” dedi imam. O, “Hayır” dedi. Bunun üzerine imam “O, Allah’ın dilediğine karar vermesidir.” dedi. “Takdir nedir, bilir misin?” diye sorunca, Yunus “Hayır” dedi. İmam, “O; eceller, rızıklar, yaşam ve ölüme dair sınırların çizilmesidir.” dedi. “Kaza nedir, bilir misin?” dedi imam. O, “Hayır” dedi. İmam, “O, belirlenen şeyi varlık sahasında ortaya çıkarmaktır, o da Allah’ın ilk bilmedeki meşîeti üzerine gerçekleşir.” dedi.

Rec’atı inkâr edenlerin iddiasını çürüten ayetler: «وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا...»¹⁷⁸ “O gün her ümmet içinden, grupları bir araya getiririz...” ayeti bu tür altında değerlendirilen ayetlerden birisidir. Ali b. İbrahim şunları dedi: “Babam, İbn Ebî Umeyr’den, o da Hammâd’dan naklettiğine göre İmam Cafer (a.s.) Hammâd’a, “İnsanlar «وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا» ayeti hakkında ne diyorlar?” diye sormuş, O, “Onun kıyamet günü hakkında olduğunu söylüyorlar.” deyince imam, “Dedikleri gibi değil, o ayet rec’at hakkındadır, Allah kıyamet günü her ümmetten grupları bir araya getirip de diğerlerini terk mi edecek! Kıyamet hakkında olan ayetler, «وَحَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُعَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا...» “...Onları da (dirilttiklerimizi) hiçbirini geride bırakmaksızın mahşerde toplamış olacağız.” ayeti¹⁷⁹ ile «وَحَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ» “Helak ettiğimiz bir belde için artık dönüş imkânsızdır; onlar geri dönemeyeceklerdir.” ayetidir.” dedi.¹⁸⁰

İmam Cafer şöyle demiştir: “Tam bir inkâr içinde oldukları hâlde Allah’ın Teâlâ’nın [dünyada] azapla helak ettiği kimseler, rec’at [gününde] geri döndürülmeyeceklerdir. Bunlar, kıyamet gününde geri döndürüleceklerdir. Kâmil bir imana sahip olan kimseler ile yukarıda bahsedilenler dışında tam bir inkâr içinde oldukları hâlde [dünyada] helak edilmeyenler ise [rec’at gününde] geri döndürüleceklerdir.”

“Ali b. İbrahim, babası, İbn Ebî Umeyr, Abdullah b. Miskân” senediyle gelen bir haberde İmam Cafer (a.s.) «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ...» ayeti¹⁸¹ hakkında

178 en-Neml 27/83.

179 el-Kehf 18/47.

180 el-Enbiyâ 21/95.

181 Âl-i İmrân 3/81

şunları demiştir: “Allah Hz. Âdem’den (a.s.) Hz. İsa’ya (a.s.) kadar hiçbir peygamber göndermiş olmasın ki onlar dünyaya dönüp Müminlerin Emiri’ne (a.s.) yardım etmiş olmasın. Buradaki «لَتُؤْمِنَنَّ بِهِ» ifadesiyle Allah Resulü’ne iman etmeye, «وَلَتَنْصُرُنَّهُ» ibaresiyle de Müminlerin Emiri’ne yardım etmeye işaret edilmiştir.”

Bu ayette olduğu gibi, Allah Teâlâ’nın imamlara (a.s.) vadettiği rec’at ve nusrete dair ayetler çoktur. Allah şöyle buyurmaktadır: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا...» “Allah, içinizden iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde iktidar verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler...”¹⁸² Buradaki «منكم» ifadesinde yer alan zamirden amaçlanan imamlardır. Bu ayette anlatılanlar, onların dünyaya döndüklerinde gerçekleşecek olan hadiselerdendir. «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ وَنُتَمِّكِنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ...» “Oysa biz o ülkede güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak, onları (ülkelerinin) vârisleri kılmak istiyorduk. Onları belli bir yere yerleştirmek...” ayeti¹⁸³ de bu kategorideki ayetlerdendir.

Bu anlatılanların tamamı, rec’at vaktinde gerçekleşecek hadiseler arasındadır. Ali b. İbrahim şöyle dedi: “Babam, Ahmed b. en-Nadr’dan o da Amr b. Şimr’den aktardığına göre İmam Cafer’in yanında Câbir [el-Cu’fi]’nin konusu açılınca imam, ‘Allah Câbir’e rahmet etsin, O, ulaştığı ilmi seviye sonucunda «...إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ» “Kur’an’ı sana indiren Allah, elbette seni dönülecek yere de gönderecektir...” ayetinin¹⁸⁴ te’vilini biliyordu.’ dedi.” İmam bu ayetin rec’ata delâlet ettiğini ifade etmektedir. Rec’ata delil olacak daha birçok ayet vardır, yeri geldikçe onları zikredip açıklayacağız.

182 en-Nûr 24/55.

183 el-Kasas 28/5-6.

184 el-Kasas 28/85.

Allah'ın kendisini nitelediği sıfatları ona nispet etmenin câiz olmadığını bildiren ayetler: «وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنتَهَىٰ» ayeti¹⁸⁵ bu tür altında değerlendirilen ayetlerdendir. Ali b. İbrahim şöyle dedi: “Babam, İbn Ebî Umeyr'den, O da Cemil'den aktardığına göre İmam Cafer (a.s.) şunları söyledi: Konuşurken söz Allah'la ilgili olmaya ulaştığında dilinizi tutun; Arş'ın altı ile ilgili konuşun, onun üstü hakkında konuşmayın. Çünkü Arş'ın üstü hakkında konuşan birtakım kimseler akıllarını yitirdiler; öyle ki onlardan birisi ön taraftan kendisine seslenen bir ses duyar ve o sese yönelmeden arka taraftan karşılık verirdi. Sesi arka taraftan duyduğunda ise bunun tam tersini yapardı.” İmam Cafer (a.s.) bir sözünde şöyle demektedir: “Günah işlemeye devam eden kimse, helak olur.”

Tüm bunlardan anladığımız o ki Allah Azze ve Celle, kendisini nitelediği sıfatlardan başka bir sıfatla nitelenmemelidir. Nitekim Müminlerin Emirî'nin (a.s.) hutbeleri ve konuşmalarında Allah'ın bu şekilde nitelenemeyeceğine dair sözleri vardır.

Tergîb ayetleri:¹⁸⁶ Bu kısım altında değerlendirilen kimi ayetleri şu şekilde sıralayabiliriz: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا» “Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki rabbini seni övülmüş bir makama yükseltsin.”¹⁸⁷; «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ يَعْنِي لَكُمْ دُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلِكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...» “Ey iman edenler! Size, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi? Allah'a ve resulüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihat edersiniz. Bilirseniz bu sizin için çok hayırlıdır. O sizin günahlarınızı bağışlar, sizi altından ırmaklar akan cennetlere koyar...”¹⁸⁸; «...مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا» “Kim bir iyilikle gelirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır...”¹⁸⁹; «...مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا» “Kim iyilikle gelirse

185 en-Necm 53/42. İlgili ayetin meâli şöyledir: “En sonunda yalnız rabbine varılacaktır.”

186 Bunlarla kulları hayra yönlendirip onları iyi ameller yapmaya sevk eden ayetler kastedilmektedir.

187 el-İsrâ 17/79.

188 es-Saff 61/10-12.

189 el-Kasas 28/84.

ona getirdiğinin on katı vardır...”¹⁹⁰; «وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ»...Kim de -erkek olsun kadın olsun- inanmış bir kişi olarak dünya ve ahirete yararlı iş yapmışsa işte böyleleri de cennete girecekler, orada kendilerine hesapsız nimetler verilecektir.”¹⁹¹

Terhîb ayetleri:¹⁹² «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ» “Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kıyamet sarsıntısı gerçekten büyük bir olaydır.” ayeti¹⁹³ ile «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ» “Ey insanlar! Rabbinize saygısızlıktan sakının; hiçbir babanın evladından fayda göremeyeceği, evladın da babasından hiçbir yarar sağlamayacağı bir günden korkun. Allah’ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın; o, yoldan çıkarıcı da (şeytan) Allah hakkında sizi ayartmasın.” ayeti bu¹⁹⁴ kategorideki ayetlerdendir. Kur’an’da bunlar gibi ayetler çok olup yeri geldikçe onları zikredecek ve açıklayacağız.

Önceki ümmetlerin kıssaları ve haberlerinin anlatıldığı ayetler:

Bu kısma giren ayetler, Allah’ın, Peygamberi’ne (s.a.s.) bildirdiği peygamber haberleri ve kıssalarıdır. «...نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ» “Biz sana onların başından geçenleri gerçeğe uygun olarak anlatıyoruz...” ayeti¹⁹⁵; «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ...» “Biz sana en güzel kıssayı anlatıyoruz...” ayeti¹⁹⁶ ve «...وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقُصُّ عَلَيْكَ» “Senden önce de elçiler gönderdik; onlardan sana hayat hikâyelerini anlattıklarımız var, anlatmadıklarımız var...” ayeti¹⁹⁷ bu kategorideki ayetlerdendir. Bu ayetlerin benzerleri çoktur. Biz -inşaallah- onların tümünü yeri geldikçe zikredip açıklayacağız.

190 el-En’âm 6/160.

191 el-Mü’min 40/40.

192 Bunlar, kulları kötülük yapmaktan sakındırmayı hedefleyen ayetlerdir.

193 el-Hac 22/1.

194 Lokman 31/33.

195 el-Kehf 18/13.

196 Yusuf 12/3.

197 el-Mü’min 40/78.

Her başlığa örnek olarak Kur'an'dan bir ayet getirerek kısaca anlattığımız bu kısımlar sayesinde okuyucu başka ayetleri de bunların altında değerlendirebilecek, böylece bu tefsir kitabındaki bilgilere daha iyi vâkıf olacaktır.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Liân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/172-173. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bakır, Mustafa. "Azîmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/330. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Burûcirdî, Hasan el-Müsevî. "Mukaddime". *Nâsîhül-Kur'ân ve Mensûhubühü ve Mukkemuhü ve Müteşâbihuhü*. mlf. Ebu'l-Kâsim Sa'd b. Abdillâh el-Kummî. 9-67. Kum: Menşûrâtü Mektebeti'l-Allâme el-Meclisî, 1432/2010.
- Çetiner, Bedreddin. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/299-301. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Ruhsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/207-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Feyz-i Kâşânî, Muhammed b. Şâh. *et-Tefsîrüs-Sâfi*, 5 Cilt. Y.y: Dârü'l-Murtazâ, ts.
- Gulpâyigânî, Hasan el-Ferîd. *Beyyinatül-Ferîd Şerbu Tefsîri'n-Nu'mânî*, 1 Cilt. Y.y: y.y., 1399/1978.
- Gümüş, Sabahattin. *İmâmetle İlişkiendirilen Âyetlerin Abbârî ve Usûlî Yorumu*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meâlî*, 1 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîrül-Kummî*. 1. Cilt. Kum: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1428/2007.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîrül-Kummî*. thk. Muvahhidî, Muhammed Bâkir vd. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmam el-Mehdî, 1435/2014.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîrül-Kummî*. tsh. Müsevî, Seyyid Tayyib. 2 Cilt. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kütüb, 3. Basım, 1404/1983.
- Kummî, Ebu'l-Kâsim Sa'd b. Abdillâh. *Nâsîhül-Kur'ân ve Mensûhubühü ve Mukkemuhü ve Müteşâbihuhü*. 1 Cilt. Kum: Menşûrâtü Mektebeti'l-Allâme el-Meclisî, 1432/2010.
- Kutluer, İlhan. "Felek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/303-306. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Küleynî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâfi*. 15 Cilt. Kum: Dârü'l-Hadis, 1387ş.
- Meclisî, Muhammed Bâkir, *Bihârül-Envâr*, 110 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâit-Türâsî'l-'Arabî, 3. Basım, ts.
- Necâşî, Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. thk. Şübeyrî, Musa. 1 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/1997.
- Öz, Mustafa. "Takiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sinanoglu, Mustafa. "Seneviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şerif el-Murtazâ, Ali b. el-Hüseyn. *Risâletül-mubkem ve'l-müteşâbih el-mensûbeti ilâş-Şerif el-Mutazâ*. thk. Abdülhüseyn el-Bebhânî. 1 Cilt. Meşhed: Müessesetü'l-Tab' ve'n-Neşr et-Tâbi'ati li'l-Âsitâner'Rızaviyye'l-mukaddese, 1428/2007.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiül-Beyân an Têvîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Şakir, Mahmud Muhammed. 27 Cilt. Kahire: Dârü'bnî'l-Cevzî, 2008.
- Yaman, Ahmet. "Zihâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.